

ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਜਾਤੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਚੱਲੀ ਹੈ। ਜਾਤ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪੁਸ਼ਟਤਾ ਕਿੱਤੇ ਅਤੇ ਕੰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਵੀ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸਰਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਬਾਕਸ-1

ਲੂਈਸ ਡਿਉਮੋਨੇ (1911-1998) ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸਨ। ਉਹ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਤੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਾਤੀ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਖੂਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਧੇਰੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਧਾਰਮਿਕ ਹੈ।

ਡਿਉਮੋਨੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਾਤੀ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਦਾ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹੈ ਇਹ ਸਮੂਹ ਦੀ ਅਸਮਾਨਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਵਜੋਂ ਪਛਾਣਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਨੇ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਕੀਤਾ।

ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਅਤੇ ਅਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ

ਇੱਕ ਜਾਤੀ ਉਸਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਅਤੇ ਅਸ਼ੁੱਧ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਭਿੰਨਤਾ ਕੁਝ ਆਧਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਜਿਵੇਂ ਸਵੱਛਤਾ ਰੱਖਣਾ, ਕਿੱਤੇ ਦੀ ਚੋਣ, ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਢੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ੁੱਧ ਅਤੇ ਅਸ਼ੁੱਧ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ ਉੱਪਰ ਜਾਣ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਮਨਾਹੀ ਆਦਿ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਦਰਜਾ ਹਾਸਿਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਜਾਤੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਮਨ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕ ਅਛੂਤ ਅਤੇ ਅਸ਼ੁੱਧ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਇੱਕ ਵੱਖਰੇ ਪਾਸੇ 'ਤੇ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਛੂਤ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਖੂਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਣੀ ਭਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹ ਲੋਕ ਹਿੰਦੂ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਨਾਹੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ।

ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੱਛਣ (Characteristics of Caste)

ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

1. **ਜਾਤੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ (Caste is a Dominant Social System) :** ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ। ਸਥਾਨ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਮੇਲ ਕਾਰਨ ਜਾਤੀ, ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਫੈਲ ਗਈ ਹੈ।
2. **ਅਰਜਿਤ ਰੁਤਬਾ (Ascriptive Status):** ਜਾਤੀ ਇੱਕ ਅਰਜਿਤ ਸਮੂਹ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਜਾਤੀ ਤੋਂ ਹੀ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

3. **ਦਰਜਾਬੰਦੀ (Hierarchy):** ਜਾਤ ਵਰਨ ਸੰਰਚਨਾ ਦੀ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਾਤ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਖੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼, ਸ਼ੂਦਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਅਛੂਤ ਜਾਤ ਨੂੰ 'ਅਨਤਿਆਜ਼' (ਜਾਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
4. **ਕਿੱਤੇ (Occupations):** ਵਰਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿੱਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹਨ; ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਿਖਾਉਣ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗੀਤੀ ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ, ਖੱਤਰੀ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਕੰਮ, ਵਪਾਰ ਵੈਸ਼ ਵਰਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਉਪਰਲੀਆਂ ਤਿੰਨੋਂ ਜਾਤਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਆਪਣੇ ਪੁਸ਼ਤੈਨੀ ਕਿੱਤਿਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਜੁੜੇ ਸਨ। ਜੱਦੀ ਕਿੱਤਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਿੱਤੇ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿੱਚ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ, ਇੱਕ ਬੰਦ ਕਿੱਤਾ ਸਮੂਹ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ।
5. **ਹਰ ਜਾਤ ਵਿੱਚ ਉੱਪ-ਜਾਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ (Each Caste Possesses Sub-Castes):** ਹਰੇਕ ਜਾਤ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਉੱਪ ਜਾਤਾਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।
6. **ਵਿਲੱਖਣ ਸੱਭਿਆਚਾਰ (Distinctive Culture):** ਹਰ ਇੱਕ ਜਾਤ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਲੱਖਣ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
7. **ਅੰਤਰ ਵਿਆਹ ਸਮੂਹ (Endogamous):** ਜਾਤੀ ਅੰਤਰ ਵਿਆਹ ਸਮੂਹ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਗੋਤਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅੰਤਰ-ਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਹੈ ਪਰ ਅੰਤਰ-ਗੋਤਰ ਵਿਆਹ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਮਨਾਹੀ ਹੈ।
8. **ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਅਤੇ ਅਸ਼ੁੱਧਤਾ (Purity-Pollution):** ਜਾਤ ਵਿਵਸਥਾ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਅਤੇ ਅਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਜਾਤ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ ਦਵਿਜ ਜਾਤੀਆਂ ਹਨ ਇਹ ਜਾਤੀਆਂ ਸ਼ੁੱਧ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਸ਼ੁੱਧ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੰਮ ਦੀ ਵੰਡ ਜਾਤੀ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਦਾ ਕੰਮ ਦਵਿਜਾ ਅਤੇ ਹੱਥ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੂਦਰ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਵਿਜਾ ਤੋਂ ਅਰਥ ਦੁਬਾਰਾ ਜਨਮ ਲੈਣ ਤੋਂ ਹੈ। ਇੱਕ ਜੈਵਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਧਾਰਮਿਕ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤੀ ਉੱਪਰ 'ਉਪਨਯਨ ਸੰਸਕਾਰ' ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਧਾਰਮਿਕ ਰਿਵਾਜ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।
9. **ਅਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ (Privileges-Disabilities):** ਅਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਨਮੂਨਾ (ਮਾਡਲ) ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਮਨਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਛੂਤ ਦੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ੂਦਰ ਜਾਤ ਵਿੱਚ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਅਨਤਿਜਾਜ਼ ਅਜੇ ਵੀ ਪਿੰਡ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਮਨਾਹੀਆਂ ਅੱਜ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਈ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਹਲੇ ਵੀ ਅਨਤਿਆਜ਼ ਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਘੋੜੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਜ ਵੀ ਮੰਦਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਖੂਹ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਭਰਨ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਹੁਣ ਇਹੋ-ਜਿਹੀਆਂ ਮਨਾਹੀਆਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ 1955 ਦੇ ਅਨਟਚਿਬਲਿਟੀ ਐਕਟ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜ਼ਰਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
10. **ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ (Rules and Regulations):** ਹਰੇਕ ਜਾਤੀ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ ਕਾਰਨ ਕਈ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਜਾਂ ਜਾਤੀ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯਮਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਜਾਤੀ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ ਹਰ ਸਮੇਂ ਜਾਤੀ ਚੋਣਨਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਨਿਰੰਤਰ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਾਤੀ ਦੀ ਇੱਕਸਾਰਤਾ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ।
ਉੱਪਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਜਾਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਨ (Caste and Social Stratification)

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜਾਤ ਵਿਵਸਥਾ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੈ ਅਤੇ ਸੂਦਰ ਇਸ ਪਦਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਹੇਠਲੇ ਸਤਰ ਤੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਤਾ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਿੱਤੇ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦੂਜੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਨਮਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਐਮ. ਐਨ. ਸ਼੍ਰੀ ਨਿਵਾਸ ਅਨੁਸਾਰ 'ਅਸ਼ੁੱਧੀ ਦਾ ਤੱਤ ਜਾਤ ਪ੍ਰਥਾ ਦੀ ਮੂਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ', ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਉੱਤੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਲਗਪਗ ਹਰੇਕ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਜਾਤੀ ਸਤਰੀਕਰਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸੁੱਧ-ਅਸੁੱਧਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਨਾਲ ਧਰਮ-ਕਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ 'ਤੇ ਵੀ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ।

ਬਾਕਸ-2

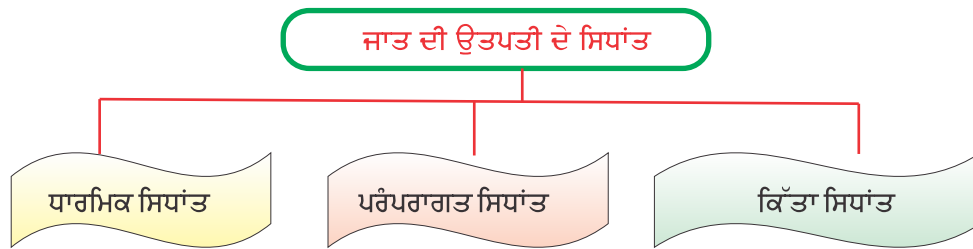
ਟੀ.ਬੀ. ਬੋਟੋਮੋਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਲਾਮੀ, ਜਗੀਰਦਾਰੀ, ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗ ਅਤੇ ਰੁਤਬਾ ਸਤਰੀਕਰਨ ਦੇ ਚਾਰ ਅਧਾਰ ਹਨ। ਸੱਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਤਰੀਕਰਨ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚਾ/ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਤੇ ਨਿਮਨ/ਅਧੀਨਗੀ ਵਾਲਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਉਹ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਜਾਤ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ। ਜਾਤ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਆਰਥਿਕ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਵਰਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਬਲ ਜਾਤੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ ਲਗਪਗ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਕ ਪੜਾਅ ਉੱਤੇ ਜਾਤ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰੁਤਬਾ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ, ਉੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਪਾਦਰੀ ਮੰਡਲ ਵਪਾਰੀ ਅਤੇ ਮਜ਼ਲੂਮ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਰਨ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਮਾਡਲ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ਸਤਰੀਕਰਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਾਰਨ ਜਾਤ ਇੱਕ ਬੰਦ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅੰਤਰਜਾਤੀ ਹੈ। ਅਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪਦਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪੋਸ਼ਾਕ ਅਤੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਸਤਰੀਕਰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਚਲਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਾਤੀ ਵਿੱਚ ਪਦਕ੍ਰਮ ਵਿਵਸਥਾ ਪਾਰਗਾਮੀ ਅਨੁਭਵ ਜਾਂ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। 'ਕਰਮ ਅਤੇ ਪੁਨਰ ਜਨਮ' ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਕਾਰਨ ਹਿੰਦੂ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਇੱਕ ਅੰਗ ਹਨ।

ਜਾਤੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ (Theories of origin of caste)

ਜਾਤੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਆਈ? ਇਸ ਸਵਾਲ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਜਾਤੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਛੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, (1) ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਿਧਾਂਤ (2) ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ (3) ਕ੍ਰਮ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (4) ਨਸਲੀ ਸਿਧਾਂਤ (5) ਧਾਰਮਿਕ ਸਿਧਾਂਤ (6) ਕਿੱਤਾ ਮੁਖੀ ਸਿਧਾਂਤ। ਇੱਥੇ ਅਸੀਂ ਧਾਰਮਿਕ, ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਅਤੇ ਕਿੱਤਾ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ। ਜਾਤੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਬਾਰੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਵਿਚਾਰ ਹਨ।

ਗਤੀਵਿਧੀ 4.1

ਆਪਣੀ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸਹਿਪਾਠੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਭਿੰਨ ਦਸ ਜਾਤ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾਓ।

1. **ਧਾਰਮਿਕ ਸਿਧਾਂਤ (The Religious Theory) :** ਧਾਰਮਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਵਸਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਹੇਠਲੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਥਾਨਿਕ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਡੇ ਸਮੂਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉੱਚ ਰੀਤਾਂ ਅਤੇ ਉੱਚ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਜਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਹੜੇ ਛੋਟੇ ਸਮੂਹ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਉੱਚ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਪਰਲੀ ਜਾਤ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਰਿਕਲਪਨਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਤੱਥਾਂ ਉੱਤੇ। ਪੁਰਾਤਨ ਲਿਖਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਤਰਕ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਪਰਿਕਲਪਨਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੀ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।
2. **ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਿਧਾਂਤ (The Traditional Theory):** ਜਾਤੀ ਦਾ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਡੀ. ਐਨ. ਮਜੂਮਦਾਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜਾਤ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਅਦਿੱਖ ਤਾਕਤ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਰਿਗ ਵੇਦ ਦੇ ਪੁਰਸ਼ ਸੂਕਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚਾਰ ਵਰਨ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਚਾਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ ਧਾਰਮਿਕ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੋਂ, ਖੱਤਰੀਆਂ ਦਾ ਬਾਜ਼ੂਆਂ ਤੋਂ, ਵੈਸ਼ ਦਾ ਪੱਟਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਦਾ ਪੈਰਾਂ ਤੋਂ ਹੋਇਆ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਇਹ ਅੰਗ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਕਿੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ, ਉਹ ਵਰਨ ਜੋ 'ਗੁਣ' ਅਤੇ 'ਕਰਮ' ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਸਨ, ਜਾਤ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਗਏ। ਉਹ ਇਸ ਤਰਕ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਰਨ ਕਿਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਕਿਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੁੰਦੀ ਗਈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਭਿੰਨ ਕਲਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਕੇਵਲ ਕੁਝ ਵਰਨਾਂ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਲਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਰਨ ਮਾਡਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ, ਕਿਰਤ ਵੰਡ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿਖਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਧਾਰਮਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਕੰਮ ਦੀ ਵੰਡ ਨੇ ਵਰਨ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ।
3. **ਕਿੱਤੇ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (The Occupational Theory) :** ਕਿੱਤੇ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਜੇ. ਸੀ. ਨੈਸਫੀਲਡ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਨੈਸਫੀਲਡ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੋਰ ਸਮਾਜਾਂ ਵਾਂਗ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਿਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਸਮੂਹ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਵਪਾਰਿਕ ਕਿੱਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਇੱਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਭਾਵ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਮੂਹ ਅਜਿਹੇ ਵਪਾਰਕ ਕਿੱਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ। (ਜਾਂ) ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਚੱਲਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਖਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਅੰਤਰ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਨਿਰਭਰਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਮਾਡਲ ਨੇ

ਜਾਤੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦੀ ਉੱਤਪਤੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਨੈਸਫੀਲਡ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਰਫ ਅਤੇ ਸਿਰਫ ਕਿਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਨੇ ਹੀ ਜਾਤ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕਿੱਤਾ ਸਿਧਾਂਤ ਨੇ ਪੁਸ਼ਤੈਨੀ ਕਿੱਤੇ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਹ ਜਾਤੀ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉੱਭਰੀ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਮ ਵਰਨ ਪਦਕ੍ਰਮ ਅਤੇ ਸਥਾਨਿਕ ਜਾਤ ਪਦਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਸੀ।

ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਾਤ ਵਿਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਜਾਤ ਦਾ ਨਸਲੀ, ਕਿੱਤੇ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਦਿ, ਅਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਧਰਮ, ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤੇ ਬਿਨਾਂ ਜਾਤੀ ਦਾ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੁਲਾਂਕਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜਾਤ ਦੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਤੱਤ ਨਾਤੇਦਾਰੀ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜਾਤੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਵਿਆਹ ਹੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਜਾਤੀ ਅਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ (Caste Inequality and Indian Society)

ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ ਅਸਮਾਨਤਾ/ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਜਾਤੀ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਥਾਗਤ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਜਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਭੇਦਭਾਵ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉੱਚੀ ਜਾਤ ਅਤੇ ਨਿਮਨ ਜਾਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੀ ਜਾਤੀ ਨਾ ਬਰਾਬਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਵਿਭਿੰਨ ਜਾਤੀ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਧਨ, ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਅਸਮਾਨ ਵੰਡ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਾਤ ਅਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ, ਬਰਾਬਰਤਾ ਅਤੇ ਸਹਿਣ ਸ਼ਕਤੀ ਵਰਗੀਆਂ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੇ ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਲਲਕਾਰਿਆ ਹੈ ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਾਰੇ ਸਥਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਅਸਮਾਨਤਾ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ, ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ, ਧਰਮ ਨਿਰਪੇਖਤਾ, ਲੋਕਤੰਤਰੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈ। ਇਹਨਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵੰਸ਼ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਾਰਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿੱਚ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਰੋਮਿਲਾ ਥਾਪਰ ਨੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਜਾਤੀ ਕਦੀ ਵੀ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਵਰਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਨੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਤ ਨੂੰ ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਪੱਧਰਾਂ ਉੱਪਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੇ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਸ਼ਤਰੀ ਰਾਜੇ ਨੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਏ। ਇਹਨਾਂ ਗਠਜੋੜਾਂ ਨੇ ਵਿਭਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ, ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਬਲ ਜਾਤੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਨਿਮਨ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉੱਚ ਜਾਤਾਂ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਾਤੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤਰੀਕੇ ਅਪਣਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਹਨਾਂ ਤੌਰ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨੂੰ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵੱਲ ਪਲਾਇਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ। ਕਈ ਜਾਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁਸ਼ਤੈਨੀ

ਕਿੱਤੇ ਛੱਡ ਕੇ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਉੱਤੇ ਨਵੇਂ ਕਿੱਤੇ ਅਪਣਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਵਿਭਿੰਨ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਖਾਣ ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਅਤੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੇ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਅਤੇ ਅਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੇ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਐਕਟ, ਹਿੰਦੂ ਮੈਰਿਜ ਐਕਟ ਦੇ ਤਹਿਤ ਅਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕਿੱਤੇ, ਨਵੇਂ ਕਿੱਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਗਏ। ਸਥਾਨਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਉਪਲਬਧੀਆਂ ਕਾਰਨ ਅੰਤਰ ਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

ਸਾਰ (Conclusion)

ਧਰਮ ਨਿਰਪੇਖਤਾ ਕਾਰਨ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਵੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਹੇਠਲੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਹੁਣ ਪਿੰਡ ਦੀ ਉੱਪਰਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਾਲ਼ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਖੂਹਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪਾਣੀ ਭਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਸੁਰੱਖਿਆਤਮਿਕ ਭੇਦ ਨੀਤੀ ਕਾਰਨ ਨਿਮਨ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਅਵਸਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਪਰ ਅੱਜ ਵੀ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ। ਜਾਤੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਅੰਤਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥੂਲ ਅਤੇ ਸੂਖਮ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਤੋਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ (Glossary)

ਜਾਤੀਵਾਦ (Casteism)	ਉਹ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਜਾਤੀ ਸਮੂਹ ਦੂਜੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।
ਜਾਤੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ	ਆਪਣੀ ਜਾਤੀ ਦੀ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਜਾਤੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਹੈ।
ਪ੍ਰਬਲ ਜਾਤੀ (Dominant caste)	ਸਥਾਨਿਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ਼ ਹੀ ਸੋਮਿਆਂ ਉੱਪਰ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
ਅੰਤਰ ਜਾਤੀ (Endogamy)	ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਿਆਹ ਹੋਣਾ।
ਬਾਹਰ ਜਾਤੀ (Exogamy)	ਆਪਣੀ ਜਾਤੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵਿਆਹ ਹੋਣਾ।
ਪਰਿਕਲਪਨਾ (Prejudice)	ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਕਲਪਿਤ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ, ਜਿਹੜੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਰੋਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਕਾਰਤਮਿਕ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਕਬੀਲੇ, ਜਾਤਾਂ ਹੋਰ ਪੱਛੜੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।

I. ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

A. ਬਹੁਭਾਗੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ:

1. ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਹੜੀ ਜਾਤੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ:
(ੳ) ਅਰਜਿਤ ਰੁਤਬਾ (ਅ) ਪੁਸ਼ਤੈਨੀ ਕਿੱਤਾ
(ੲ) ਪਵਿੱਤਰ ਅਪਵਿੱਤਰ ਭੇਦ ਭਾਵ (ਸ) ਅੰਤਰ ਜਾਤੀ ਵਿਆਹ
2. ਜਾਤੀ ਦਾ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਿਧਾਂਤ ਕਿਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ :
(ੳ) ਜੀ. ਐਸ. ਘੁਰੀਏ (ਅ) ਡੀ. ਐਨ ਮਜੁਮਦਾਰ
(ੲ) ਲਿਉਸ ਡਿਊਮੋਟ (ਸ) ਜੇ. ਐਚ. ਹਟਨ
3. ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਹੜੀ ਜਾਤੀ ਨੂੰ 'ਦਵਿਜ' ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ।
(ੳ) ਬ੍ਰਾਹਮਣ (ਅ) ਖੱਤਰੀ
(ੲ) ਵੈਸ਼ (ਸ) ਸ਼ੂਦਰ
4. ਬੋਟੋਮੋਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਨ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।
(ੳ) ਗੁਲਾਮੀ (ਅ) ਜਾਤੀ
(ੲ) ਵਰਗ (ਸ) ਲਿੰਗ
5. ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਹੜੇ ਸੰਸਕਾਰ ਨਾਲ 'ਦਵਿਜ' ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :
(ੳ) ਜਾਤਕਰਮ (ਅ) ਜਨਮ ਸੰਸਕਾਰ
(ੲ) ਉਪਨਯਿਨ ਸੰਸਕਾਰ (ਸ) ਨਾਮ-ਕਰਨ
6. ਸ਼ਬਦ 'ਅੰਨਤਿਯਾਜ' ਕੀ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ
(ੳ) ਛੋਹਣ ਯੋਗ ਸ਼ੂਦਰ (ਅ) ਅਛੂਤ ਸ਼ੂਦਰ
(ੲ) ਖੇਤੀਯੋਗ ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸਾਨ (ਸ) ਕਬੀਲੇ
7. ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਵਿੱਚੋਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜਾ ਵਰਗ ਭੇਦ ਭਾਵ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੀਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੈ?
(ੳ) ਉੱਚੀ ਜਾਤੀ (ਅ) ਮੱਧਮ ਜਾਤੀ
(ੲ) ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ (ਸ) ਪ੍ਰਬਲ ਜਾਤੀ

B. ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਭਰੋ :

1. _____ ਆਪਣੀ ਜਾਤੀ ਪਛਾਣ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਸਮਝ ਹੈ।
2. ਜਾਤੀ ਇੱਕ _____ ਦਰਜਾ ਹੈ।
3. ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿੱਚ _____ ਅਤੇ _____ ਵਿਆਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
4. ਦਵਿੱਜਾ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਅਰਥ _____ ਜਨਮ ਹੈ।
5. ਕਿੱਤਾ ਸਿਧਾਂਤ _____ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ਼ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ।

C. ਸਹੀ ਜਾਂ ਗਲਤ 'ਤੇ (✓) ਜਾਂ (X) ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਗਾਉ:

1. ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ☐
2. ਅਛੂਤ ਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਤਿਆਜ਼ ਨਾਂ ਨਾਲ਼ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ☐
3. ਜਾਤੀ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ। ☐
4. ਜਾਤੀ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਹੈ। ☐
5. ਨਾਗਰਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ, ਛੂਤ ਛਾਤ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ। ☐

D. ਸਹੀ ਮਿਲਾਨ ਕਰੋ:

ਕਾਲਮ (ੳ)

ਵੈਸ਼

ਬ੍ਰਾਹਮਣ

ਵਿਜਾਤੀ

ਰਕਤ ਵਰਨ

ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਿਧਾਂਤ

ਕਾਲਮ (ਅ)

ਅਲੌਕਿਤਤਾ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ

ਜਾਤੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵਿਆਹ

ਲਾਲ

ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਕਿੱਤੇ

ਧਾਰਮਿਕ ਰਸਮਾਂ ਅਤੇ ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣਾ

II. ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲ਼ੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਤ ਵੰਡ ਕਿਸ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ?
2. ਸੁਰੱਖਿਆਤਮਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨਾਲ਼ ਕੌਣ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ?
3. ਆਪਣੀ ਹੀ ਜਾਤੀ/ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਕੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।
4. ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਪਦਕ੍ਰਮ ਦੇ ਕਿਸ ਮਾਡਲ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ?
5. ਧਾਰਮਿਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਜਨਮ ਕਿਸ ਸੰਸਕਾਰ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ।
6. ਵਰਨ ਕੀ ਹੈ?
7. ਸ਼ੁੱਧਤਾ-ਅਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
8. 'ਜਾਤੀ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕਿਸ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ।
9. ਉਸ ਵਰਨ ਦਾ ਨਾਂ ਦੱਸੋ ਜਿਹੜਾ ਜਾਤੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
10. ਵਰਣ ਦੇ ਪਦਕ੍ਰਮ ਮਾਡਲ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰੋ।

III. ਛੋਟੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀ ਹੈ?
2. ਅਰਜਿਤ ਰੁਤਬਾ ਕੀ ਹੈ?
3. ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰੂਪ ਦੇ ਵਰਨ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਕਿੱਤਿਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ?
4. ਜਾਤੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਕੀ ਹੈ?
5. ਵਰਣ ਦੇ ਪਦਕ੍ਰਮ ਮਾਡਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰੋ।

IV. ਵੱਡੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :-

1. ਜੀ. ਐਸ. ਘੁਰੀਏ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਲਿਖੋ।
2. ਜਾਤੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਿਧਾਂਤ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।
3. ਜਾਤੀ ਦੀ ਕੰਮ ਕਾਜੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਕਿੱਤਾ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।
4. ਭਾਰਤੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਵਾਲੇ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰੋ।

V. ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :-

1. ਜਾਤੀ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ? ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਵਰਨ ਵਿੱਚ ਕੀ ਅੰਤਰ ਹੈ।
2. ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਅਤੇ ਕਿੱਤੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਤੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਬਾਰੇ ਸਹੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ-ਕਿਵੇਂ? ਟਿੱਪਣੀ ਦਿਓ?
3. ਉਹਨਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰੋ ਜਿਹੜੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ ਰਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।
4. ਉਹਨਾਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰੋ ਜਿਹੜੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ

ਵਿਭਿੰਨ 10 ਜਾਤੀ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਕਿੱਤਿਆਂ ਤੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਰਿਪੋਰਟ ਤਿਆਰ ਕਰੋ। ਰਿਪੋਰਟ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਇਹਨਾਂ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਧਨ, ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਅਸਮਾਨ ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

ਮੁੱਖ ਅੰਸ਼:

- 5.1 ਧਾਰਨਾ
- 5.2 ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ
- 5.3 ਜਾਤ, ਵਰਗ, ਰੁਤਬਾ ਸਮੂਹ ਅਤੇ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ
- 5.4 ਵਰਗ ਸੰਰਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ
- 5.5 ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਗ

ਭੂਮਿਕਾ: (Introduction)

ਹਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਦੂਸਰੇ ਸਮੂਹਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖੁਸ਼ਹਾਲ, ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਨ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਕਦੀ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਗਏ ਹੋਵੋਗੇ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਇਮਾਰਤਾਂ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਝੁੱਗੀਆਂ ਝੌਂਪੜੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਪੱਕੇ ਘਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਭੂਮੀਹੀਣ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਕੱਚੇ ਘਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਤੁਸੀਂ ਪਿਛਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਇੱਕ ਕਿਸਮ ਜਾਤੀਗਤ ਸੰਰਚਨਾ ਹੈ। ਜੋ ਸੁਭਾਵਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਨਮ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕੁੱਝ ਪੱਧਰ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ, ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਰਗ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸੌਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭੌਤਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਉੱਪਰ ਮਲਕੀਅਤ ਦੀ ਕਿਸਮ ਹੀ ਵਰਗ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਰਗ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਇੱਕ ਉਹ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੌਤਿਕ ਸੋਮਿਆਂ ਉੱਪਰ ਮਲਕੀਅਤ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਉਹ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਮਿਆਂ ਉੱਪਰ ਮਲਕੀਅਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਪੜਾਅ ਉੱਤੇ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਲਾਮੀ, ਜਾਤ, ਵਰਗ, ਰੁਤਬਾ, ਸਮੂਹ ਉਹਨਾਂ ਸੰਰਚਨਾਤਮਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਸਾਡਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਰਗ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਨ ਦੀ ਇੱਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਝਣਾ ਹੈ।

ਵਰਗ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Class)

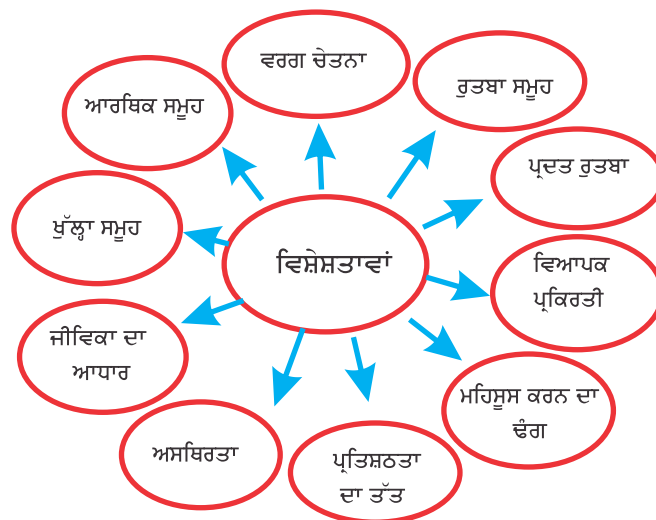
ਵਰਗ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਗੁਲਾਮੀ, ਰੁਤਬਾ, ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਅਤੇ ਜਾਤ ਦੇ ਵਾਂਗ ਸਤਰੀਕਰਨ ਦੀ ਇੱਕ ਕਿਸਮ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵਰਗ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ਼ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਇਆ ਸਾਧਨ ਸੰਪਨ ਅਤੇ ਸਾਧਨਹੀਨਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ 'ਤੇ ਮਲਕੀਅਤ ਦਾ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ 'ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਨ ਹੋਣਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੁੱਦੇ ਹਨ। 'ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗ' ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਜਿਹੀ ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਕਿਸਮ ਹੈ ਜੋ ਆਧੁਨਿਕ ਸੱਭਿਆ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਜਾਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਲਈ ਅਨੋਖੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵਰਗ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਵਰਗ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਹਰ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨੇ ਵੱਖਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ਼ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਰਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਗ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਉੱਚ ਜਾਂ ਨਿਮਨ ਰੁਤਬੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਦੂਜੇ ਸਮੂਹਾਂ ਨਾਲ਼ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ

ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਵਰਗ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਜਾਇਦਾਦ, ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰਾਹੀਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਪੈਮਾਨੇ ਵਿੱਚ ਵਰਗ ਦੀ ਸਾਪੇਖ ਸਥਿਤੀ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਜਾਂ ਅਰਜਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ: (Characteristics of Social Class)

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਰਸਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ :

1. **ਰੁਤਬਾ ਸਮੂਹ (Status Group)** : ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਰੁਤਬਾ ਸਮੂਹ ਹੈ। ਵਰਗ ਰੁਤਬੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੁਤਬੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਭਿੰਨ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ, ਕਾਰਜਾਂ ਅਤੇ ਕਿੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

2. **ਪ੍ਰਦਤ ਰੁਤਬਾ (Achieved Status)** : ਵਰਗ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਰੁਤਬਾ ਆਰੋਪਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਬਲਕਿ ਪ੍ਰਦਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਰੁਤਬੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜਨਮ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰੁਤਬੇ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਰਗ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰੁਤਬੇ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਅਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮੌਕਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਮਦਨ, ਕਿੱਤਾ, ਧਨ, ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਰਗੇ ਕਾਰਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਰੁਤਬੇ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।
3. **ਪ੍ਰਾਕਿਰਤੀ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ (Universal in Nature)** : ਵਰਗ ਇੱਕ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਤੱਥ ਹੈ। ਵਰਗ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸਾਰੇ ਆਧੁਨਿਕ ਅਤੇ ਜਟਿਲ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
4. **ਵਰਗ ਭਾਵਨਾ (Mode of Feeling)** : ਵਰਗ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ
 - (i) ਸਮਾਨ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਮਾਨਤਾ ਵਾਲੇ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
 - (ii) ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਪਦਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਉੱਚਾ ਦਰਜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੀਣਤਾ ਭਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
 - (iii) ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਦੂਸਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਰਗ-ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਇੱਕਜੁੱਟਤਾ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

5. **ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ (Prestige)** : ਹਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹਰ ਵਰਗ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸਮਾਜਿਕ ਰੁਤਬਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰੁਤਬੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਉਦੋਂ ਵੱਧਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਸਿਤ ਵਰਗ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਗ਼ਰੀਬ ਵਰਗ ਅਤੇ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਕ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਨੂੰ ਮਾਣਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ, ਨਸਲ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ, ਧਰਮ, ਧਨ, ਬਹਾਦਰੀ, ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਜਿਹੇ ਗੁਣ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਜੁੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਗੁਣਾਂ ਕਾਰਣ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਹਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੱਖਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਉਸੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।
6. **ਸਥਿਰਤਾ ਦੀ ਘਾਟ (Stability)**: ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਇੱਕ ਅਸਥਿਰ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਰੁਤਬਾ, ਸਿੱਖਿਆ ਕਿੱਤਾ, ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਬਦਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਖਾਸ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਵੇਂ ਲੜਾਈ, ਕ੍ਰਾਂਤੀ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਕਟ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਬਦਲਾਉ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
7. **ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ (Mode of living)**: ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਵਰਗਾਂ ਨਾਲੋਂ ਉਸ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਵੱਖ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਖਾਸ ਵਰਗ ਦਾ 'ਜੀਵਨ ਢੰਗ' ਜਾਂ 'ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਪਹਿਰਾਵੇ ਦਾ ਢੰਗ, ਘਰ ਦੀ ਕਿਸਮ ਅਤੇ ਆਲਾ-ਦੁਆਲਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਸਾਧਨ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਪਦਾਰਥ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਮਾਣਦਾ ਹੈ, ਮਾਪਿਆਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ, ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ, ਰਸਾਲੇ ਅਤੇ ਟੀ. ਵੀ. ਨਾਟਕ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਆਵਾਜਾਈ ਅਤੇ ਦੁਰਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ, ਉਸਦੇ ਪੈਸੇ ਖਰਚ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਤਰਜੀਹਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।
8. **ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਸਮੂਹ (Open Group)**: ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗ 'ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਸਮੂਹ' ਹਨ। ਇਹ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਵਰਗ ਵਿਵਸਥਾ ਉਹ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਖੜਵੀਂ ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਉੱਪਰ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਜਾਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਲਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਬਿਲਕੁਲ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਬਿਲਕੁਲ ਬੰਦ ਵਿਵਸਥਾ ਕਾਲਪਨਿਕ ਹੈ।
9. **ਆਰਥਿਕ ਸਮੂਹ (Economic Group)**: ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਆਰਥਿਕ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਕੇਵਲ ਆਰਥਿਕ ਸਮੂਹ ਜਾਂ ਵੰਡ ਹੈ। ਵਰਗ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭੌਤਿਕ ਤੱਤ ਧਨ, ਜਾਇਦਾਦ, ਆਮਦਨ, ਕਿੱਤਾ ਸਿੱਖਿਆ ਆਦਿ ਅਤੇ ਅਭੌਤਿਕ ਤੱਤ ਵਰਗ ਚੇਤਨਾ, ਵਰਗ ਇੱਕਜੁੱਟਤਾ ਅਤੇ ਵਰਗ ਦੀ ਪਛਾਣ ਆਦਿ ਤੱਤ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਮਹੱਤਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।
10. **ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ (Categorisation of Social Classes)**: ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਵਰਗ ਦਾ ਤਿੰਨ ਪੱਧਰੀ ਵਰਗੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। (i) ਉੱਚ ਵਰਗ, (ii) ਮੱਧਮ ਵਰਗ (iii) ਨਿਮਨ ਵਰਗ। ਡਬਲਿਉ. ਐਲ. ਵਾਰਨਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਵਰਗ ਨੂੰ ਛੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। (i) ਉੱਚ-ਉੱਚ ਵਰਗ (ii) ਨਿਮਨ-ਉੱਚ ਵਰਗ (iii) ਉੱਚ-ਮੱਧਮ ਵਰਗ (iv) ਨਿਮਨ-ਮੱਧਮ ਵਰਗ (v) ਉੱਚ-ਨਿਮਨ ਵਰਗ (vi) ਨਿਮਨ-ਨਿਮਨ ਵਰਗ। ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਬਾਨੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨੇ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਇੱਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਪੂੰਜੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਪੂੰਜੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋਨਾਂ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਵਰਗ ਅਤੇ ਕਿਰਤੀ ਵਰਗ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਸੋਰੋਕਿਨ ਨੇ ਸਤਰੀਕਰਨ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਵਰਗ ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਕੰਮ ਕਾਜੀ ਵਰਗਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ।

11. ਵਰਗ ਚੇਤਨਤਾ(Class Consciousness) : ਵਰਗ ਵਿਵਸਥਾ ਵਰਗ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।

ਵਰਗ ਚੇਤਨਤਾ ਵਿੱਚ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਇੱਕ ਵਰਗ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਵਰਗ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਰਗ ਚੇਤਨਤਾ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਏਕੀਕਰਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਸਾਂਝੀ ਸਮੂਹਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਵਰਗ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਖ : ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ, ਮੈਕਸ ਵੈਬਰ, ਡਬਲਿਊ ਲਿਲਾਇਡ ਵਾਰਨਰ ਅਤੇ ਐਰਿਕ ਆਲਿਨ ਰਾਈਟ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵਰਗ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਸਬੰਧੀ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਮੰਨੇ-ਪ੍ਰਮਾਣੇ ਸਮਾਜਿਕ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ। ਵਰਗ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ, ਮੈਕਸ ਵੈਬਰ, ਡਬਲਿਊ ਲਿਲਾਇਡ ਵਾਰਨਰ ਅਤੇ ਐਰਿਕ ਆਲਿਨ ਰਾਈਟ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਗਤੀਵਿਧੀ 5.1

ਤੁਹਾਡੀ ਪਛਾਣ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਤੁਹਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗ ਪਿਛੋਕੜ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ? ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਆਪਣੇ ਜਮਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਕਰੋ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸੰਕੇਤਕ ਬਣਾਓ।

ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਵਰਗ ਉੱਪਰ ਵਿਚਾਰ (Karl Marx on Class)

ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਕਿਰਤੀ ਦੇ ਵਰਗ ਹਨ ਪੂੰਜੀਮਤੀ ਵਰਗ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਯੰਤਰਨ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਰਤੀ ਵਰਗ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਨੂੰ ਵੇਚ ਕੇ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੋ ਵਰਗ ਹਨ : ਬੁਰਜੁਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪ੍ਰੋਲੀਤਾਰੀਅਤ ਭਾਵ ਕਿਰਤੀ ਵਰਗ ਹੈ।

ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ ਇਹ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਵਰਗ ਦੇ ਲਾਭ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਗ਼ੁਲਾਮ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਭਲੀਭਾਂਤ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ (ਤਕਨੀਕ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੇ ਕਿਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ) ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਹਰੇਕ ਤਰੀਕਾ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਗ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਰਗ ਦਾ ਉਤਪਾਦਕ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਵਰਗ ਮਾਲਕ ਵਰਗ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੂੰਜੀਪਤੀ/ਬੁਰਜੁਆ ਵਰਗ ਅਤੇ ਕਿਰਤੀ ਵਰਗ/ ਪ੍ਰੋਲੀਤਾਰੀ ਵਰਗ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਵਰਗ ਸਾਧਨ ਸੰਪੰਨ ਤੇ ਸਾਧਨ ਵਿਹੂਣੇ, ਸ਼ਾਸ਼ਕ ਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ, ਕਿਰਤ ਦੇ ਖਰੀਦਦਾਰ ਤੇ ਕਿਰਤ ਵਿਕਰੇਤਾ, ਜ਼ਾਲਮ ਤੇ ਮਜ਼ਲੂਮ, ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਹੀਣ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਵਰਗ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ (Class Consciousness and Class Struggle)

ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਨੇ 'ਵਰਗ ਚੇਤਨਾ' ਉੱਪਰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਵਰਗ ਚੇਤਨਾ ਵਰਗ ਇੱਕਜੁੱਟਤਾ ਅਤੇ ਵਰਗ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਕਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਲਈ ਕਿਹਾ “ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਕਾਮਿਓ, ਇੱਕ ਜੁੱਟ ਹੋ ਜਾਓ, ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਦੀਆਂ ਜੰਜੀਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਗਵਾਉਣ ਲਈ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਪਈ ਹੈ।” ਵਰਗ ਚੇਤਨਾ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਸਮੂਹਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਅੰਗ ਜਾਂ ਸਾਧਨ ਰਾਹੀਂ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਇੱਕ ਅੰਗ ਹੈ। ਵਲੀਦੀਮੀਰ ਲੈਨਿਨ ਨੇ ਵੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਵਿੱਚ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਜੋੜਿਆ ਅਤੇ ਕਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ।

ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਵਧਣ ਨਾਲ ਕਿਰਤੀ ਵਰਗ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। (ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਤਰਕਵਾਦੀ ਰੁਚੀਆਂ ਨਾਲ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ) ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਜਾਂ ਬੁਰਜ਼ੁਆ ਜਮਾਤ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ਾਸਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਾਰਕਸ ਨੇ ‘ਵਰਗ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿੱਚ ਕੀ ਹੈ।’ (Class in itself) ਅਤੇ ‘ਵਰਗ ਆਪਣੇ ਆਪ ਲਈ ਕੀ ਹੈ।’ (Class for itself) ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਦਰਸਾਈ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਰਗ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਕੀ ਹੈ, ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਸਾਧਾਰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਤਰਕ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਉਦੋਂ ਪੂਰਨ ਵਰਗ ਬਣਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਹ ਵਰਗ ਆਪਣੇ ਆਪ ਲਈ ਚੇਤਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਾਂਝੀਦਾਰ ਚੇਤਨ ਅਤੇ ਇਕਮੁੱਠ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ ਰੁਚੀਆਂ ਵਾਲੇ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚਲੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਇਨਕਲਾਬ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਰਗ ਰਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਵਰਗ ਸੰਬੰਧੀ ਮੈਕਸ ਵੈਬਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ: (Weberian Concept of Class)

ਵੈਬਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਪਤੀ, ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪੱਧਰ ਅਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਹਨ। ਵਰਗ, ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ ਨਾਲ ਪੱਧਰ ਸਮੁਦਾਇ ਨਾਲ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੈਬਰ ਵੀ ਵਰਗ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਧਾਰਨਾ ਉੱਤੇ ਹੀ ਆਧਾਰਿਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਵੈਬਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਗ ਦੀ ਸਮਾਨ ਸਥਿਤੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਜਿਊਣ ਲਈ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਰਗ ਸਾਧਨ ਸੰਪੰਨ ਅਤੇ ਸਾਧਨ ਵਿਹੂਣੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਧਾਰਨਾ ਹੈ। ਵੈਬਰ ਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਦਰਸਾਈ ਹੈ:

1. ਸੰਪਤੀ ਜਾਂ ਜਾਇਦਾਦ ਵਾਲੇ ਵਰਗ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਪਸ਼ੂ, ਗੁਲਾਮ, ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਸਤੂਆਂ, ਭੰਡਾਰ, ਧਨ, ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ ਇਮਾਰਤਾਂ ਆਦਿ ਹਨ।
2. ਕਰਮਚਾਰੀ ਵਰਗ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਰਗ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
3. ਕੁਸ਼ਲ ਵਰਗ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਸੰਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਪਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਾਹਰ, ਵਿਲੱਖਣ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ, ਮਨੋਰੰਜਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਖਿਡਾਰੀ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
4. ਵਪਾਰੀ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਵੇਂ ਵਪਾਰੀ, ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ, ਪੇਸ਼ਾਵਰ, ਉਦਯੋਗਿਕ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ੀ ਉੱਦਮੀ ਆਦਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਵਿੱਤੀ ਸਾਧਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਵੈਬਰ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਵਰਗ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਬਾਰੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਅਸਮਾਨ ਵੰਡ ਹੈ। ਦਰਜਾ ਸਮੂਹ ਇਕਸਾਰ ਆਮਦਨ ਆਧਾਰਿਤ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਸਤਰੀਕਰਨ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਤੱਤ ਵਰਗ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਵਰਗ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਵੈਬਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ‘ਭੌਤਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਨਾ ਬਰਾਬਰ ਪਹੁੰਚ’ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜੋ ਕਿ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹਨ ਉੱਪਰ ਹੈ ਅਤੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਜੋ ਕਿ ਅਧੀਨ ਸਥਿਤੀ ਉੱਤੇ ਹੈ, ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸ਼ਕਤੀ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਡਬਲਿਉ ਲਾਇਡ ਵਾਰਨਰ ਦੇ ਵਰਗ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ:

ਡਬਲਿਉ ਲਾਇਡ ਵਾਰਨਰ ਨੇ ਸਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗਾਂ: ਉੱਚ ਵਰਗ, ਮੱਧਮ ਵਰਗ ਅਤੇ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਅੱਗੇ ਹੋਰ ਉਪ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਵਾਰਨਰ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਦੀ

ਵਿਆਖਿਆ ਆਮਦਨ ਜਾਂ ਧਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਪਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਸ਼ਟਤਾ ਜਾਇਦਾਦ, ਧਨ ਅਤੇ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਉੱਚ-ਮੱਧਮ ਵਰਗ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਮਰੀਕਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਵਰਗ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਪੂੰਜੀ ਪੱਖੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਰਗ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਰੋਸ਼ਠ ਵਰਗ ਵੀ ਉੱਚ ਵਰਗ ਸੰਰਚਨਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੱਧਮ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਕਮਾਊ ਕਿੱਤਾਕਾਰੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਉੱਚ-ਮੱਧਮ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਉਹ ਲੋਕ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਬਹੁਤ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਖੁਦ ਨਿਰਦੇਸ਼ਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਾਰਨਰ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਮੱਧਮ ਵਰਗ ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਰਤੀ ਵਰਗ ਉਸ ਜੰਨ ਸੰਖਿਆ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਰਤੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਦੇ, ਵੇਚਦੇ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਐਰਿਕ ਆਲਿਨ ਰਾਈਟ ਦਾ ਵਰਗ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Ericolin Wright)

ਐਰਿਕ ਆਲਿਨ ਰਾਈਟ, ਨੇ ਵਰਗ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਵੈਬਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਰਾਈਟ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਸੋਮਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਨ ਕਰਨ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਤਿੰਨ ਆਧਾਰ ਹਨ।

1. ਧਨ/ਪੂੰਜੀ ਉੱਪਰ ਨਿਯੰਤਰਨ
2. ਜ਼ਮੀਨ, ਕਾਰਖਾਨੇ ਅਤੇ ਦਫਤਰਾਂ ਉੱਪਰ ਨਿਯੰਤਰਨ
3. ਕਿਰਤੀ ਵਰਗ ਉੱਪਰ ਨਿਯੰਤਰਨ

ਇਸ ਅਧੀਨ ਕਿਰਤੀ ਵਰਗ, ਨੀਲੀ ਵਰਦੀ ਵਾਲੇ ਕਾਮੇ, ਚਿੱਟੀ ਵਰਦੀ ਵਾਲੇ ਕਾਮੇ, ਪੇਸ਼ਾਵਰ, ਹੱਥੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਮੇ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਵਰਗ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੱਧਮ ਕਿਰਤੀ ਵਰਗ (ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਮੈਨੇਜਰ ਅਤੇ ਸੁਪਰਵਾਈਜ਼ਰ) ਸੱਤਾ ਵਾਲੇ ਸੰਬੰਧ ਮਾਣਦੇ ਹਨ, ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਕਿਰਤੀ ਵਰਗ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ।

ਸਿੱਖਿਆ, ਕਿੱਤਾ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀ ਵਰਗ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਕ

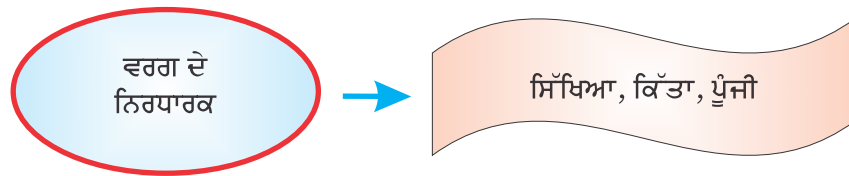
(Education Occupation and Income and as Determinants of Class)

ਸਿੱਖਿਆ ਵਰਗ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ: (Education as a Determinant of Class)

ਰਸਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਰਾਹੀਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ, ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ਼ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਕਿੱਤਾ ਵਰਗ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ: (Occupation as a Determinant of Class)

ਕਿੱਤਾ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਕਿੱਤੇ ਨੂੰ ਵਰਗ ਦਾ ਸੰਕੇਤਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿੱਤੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਤਾ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ਼ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੂੰਜੀ ਵਰਗ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ (Income as a Determinant of Class)

ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਕਿੱਤੇ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਮਾਈ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਮਾਈ ਕਿੱਤੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਜੁੜੇ ਹੋਏ। ਇਹ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕਮਾਉਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਪੂੰਜੀ ਖਾਸ ਕਰਕੇ 'ਸਫੇਦ' ਕਮਾਈ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੱਚੇ ਵਰਗ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੂਸਰੇ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਉਹ ਪਕੜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰੁਤਬੇ, ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਜਾਤ ਅਤੇ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ (Caste and Class)

ਸੰਰਚਨਾਤਮਿਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਵਰਗ ਅਤੇ ਜਾਤ ਰੁਤਬਾ ਸਮੂਹ ਹਨ। ਰੁਤਬਾ ਸਮੂਹ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਸਮਾਨ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਹੈ। ਵਰਗ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਮਾਜਿਕ ਤੱਥ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅੰਤਰ-ਵਰਗ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਸਾਰੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਮੱਧਮ ਵਰਗ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਪੇਸ਼ੇ ਅਤੇ ਖਾਸ ਸਿੱਖਿਆ ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਪੱਧਰ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਪਰ ਹੀ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਨੌਕਰੀ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਸੁਪਰਵਾਈਜ਼ਰ ਵਰਗ (ਦੇਖ-ਰੇਖ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸਭ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤੀ ਵਰਗ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭਿੰਨਤਾ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਪਰ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਬੁਰਜ਼ੁਆ ਵਰਗ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਿਧਾਂਤ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਉੱਪਰ ਨਿਯੰਤਰਨ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨੇੜੇ ਤੋਂ ਪਰਖ ਸਾਡੇ ਇਸ ਕਥਨ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ, ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਕਰਮਚਾਰੀ ਅਤੇ ਉੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਲੋਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਤਾ, ਮਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਆਰਥਿਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੱਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਵਰਗ ਪਦਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ, ਸਿੱਖਿਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਜਾਤ ਅਤੇ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ :

1. ਜਾਤ ਅਤੇ ਵਰਗ ਅਰਜਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਦੱਤ ਰੁਤਬੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹਨ।
2. ਜਾਤ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਤਾ ਦੇ ਵਖਰੇਵੇਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਵਰਗ ਮਲਕੀਅਤ ਦੇ ਵਖਰੇਵੇਂ ਨਾਲ।
3. ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਉੱਪਰ ਵੱਲ ਜਾਂ ਨੀਚੇ ਵੱਲ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਸੰਭਵ ਹੈ ਪਰ ਜਾਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ।
4. ਜਾਤ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਅਤੇ ਅਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਪਰ ਵਰਗ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ।

ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉੱਪਰਲੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਵਰਗ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਦਿਮਾਗੀ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਜਾਤਾਂ ਉੱਚ ਅਤੇ ਮੱਧਮ ਭਾਰਤੀ ਵਰਗ ਹਨ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਸੂਦਰ ਜਾਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਲੋਕ ਉੱਚ ਜਾਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਅਧੀਨ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰਿਣਾਮ ਸਵਰੂਪ ਭਾਰਤ ਦੇ ਨੀਚ ਜਾਤ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਨੀਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਆਰਥਿਕ ਉਦਯੋਗਿਕ, ਸਿੱਖਿਅਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਧੁਨੀਕਰਨ ਨੇ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਉੱਚ ਅਤੇ ਮੱਧਮ ਜਾਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਨੇ ਪਛੜੇਪਨ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। (ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਤਕਨੀਕੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪੜਛਾਪਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ) ਇਸ ਲਈ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ।

ਪੇਂਡੂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਜ਼ਮੀਨਦਾਰਾਂ, ਭੂਮੀਹੀਣ ਜ਼ਮੀਨਦਾਰ, ਉੱਚ ਅਤੇ ਮੱਧਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਕਿਸਾਨ ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਉੱਚ ਅਤੇ ਮੱਧਮ ਜਾਤ ਅਤੇ ਨੀਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਕਿਸਾਨ, ਮੱਧ ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਜ਼ਮੀਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਉਹ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ, ਉੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ, ਸਮਾਜ ਮੱਧਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਅਤੇ ਨੀਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸੀ ਸਮੇਂ ਇਹ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਰਾਖਵਾਂਕਰਨ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੇ ਨਵੇਂ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉਦਯੋਗਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਮੌਕਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਥਾਨਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਦੇ ਲੋਕ ਮੱਧਮ ਅਤੇ ਉੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੇ ਅਧਾਰ ਉੱਤੇ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਰੁਤਬੇ ਨੂੰ ਬਦਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਜਾਤ ਵਿੱਚ ਰੁਤਬੇ ਨੂੰ ਬਦਲਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਜਾਤ ਅਤੇ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ

ਜਾਤ (Caste)	ਵਰਗ Class
1. ਜਾਤ ਇੱਕ ਪ੍ਰਦਤ ਰੁਤਬਾ ਹੈ। 2. ਜਾਤ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਨਾਲ਼ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। 3. ਜਾਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਅਤੇ ਅਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। 4. ਜਾਤ ਵਿੱਚ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਉੱਪਰ ਪਾਬੰਦੀ ਹੈ। 5. ਜਾਤ ਜੱਦੀ ਕਿੱਤੇ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। 6. ਜਾਤ ਇੱਕ ਅੰਤਰ ਵਿਆਹੀ ਸਮੂਹ ਹੈ। ਜਾਤ ਗੋਤਰ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਬਾਹਰੀ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।	1. ਵਰਗ ਇੱਕ ਅਰਜਿਤ ਰੁਤਬਾ ਹੈ। 2. ਵਰਗ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਹੈ। 3. ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਉੱਪਰ ਮਲਕੀਅਤ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਭੌਤਿਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੇ ਪੂੰਜੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। 4. ਵਰਗ ਉੱਪਰ ਅਤੇ ਹੇਠਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। 5. ਵਰਗ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਕਿੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। 6. ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਵੀ ਪਾਬੰਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਜਾਤ ਵਰਗ ਅਤੇ ਰੁਤਬਾ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ : (Relation between Class, Caste and Status group): ਜਾਤ, ਵਰਗ ਅਤੇ ਰੁਤਬਾ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਰੁਤਬਾ ਸਮੂਹ ਉਹਨਾਂ ਸੰਗਠਿਤ ਜਾਂ ਅੱਧ ਸੰਗਠਿਤ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹਾਂ ਬਾਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਦਫਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਦਰਜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰੁਤਬਾ ਸਮੂਹ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਉਹਨਾਂ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਵਾਲੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਆਪ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਵੱਡੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨਾਲ਼ ਸੰਗਠਿਤ ਰੁਤਬਾ ਸਮੂਹ। ਰੁਤਬਾ ਸਮੂਹ ਜਿਹੜੇ ਉਪਲੱਬਧੀਆਂ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਜੀਵਿਕਾ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਢੰਗਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਧਨ ਸਮੂਹ ਉੱਪਰ ਵੀ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਤਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਿੱਤੇ ਨਾਲ਼ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਕਿੱਤਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਲਾਭ ਤੋਂ ਉੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਸਾਮੰਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਹ ਖਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਰਿਸ਼ਟ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਦਿਸ਼ਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਵਾਲੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ

ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

1. ਵਰਗ, ਜਾਤ ਅਤੇ ਰੁਤਬਾ ਸਮੂਹ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਿਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
2. ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ ਅੰਤਰ ਨਿਰਭਰ ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ ਜਾਂ ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਸਮਾਨ ਸੰਰਚਨਾ ਸਥਿਤੀ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਆਈ.ਏ.ਐਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜਿਸਦੀ 15 ਲੱਖ ਸਾਲਾਨਾ ਤਨਖਾਹ ਹੈ, ਦੀ ਜਾਤੀ (ਬ੍ਰਾਹਮਣ) ਰੁਤਬਾ (ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ) ਅਤੇ ਤਨਖਾਹ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।

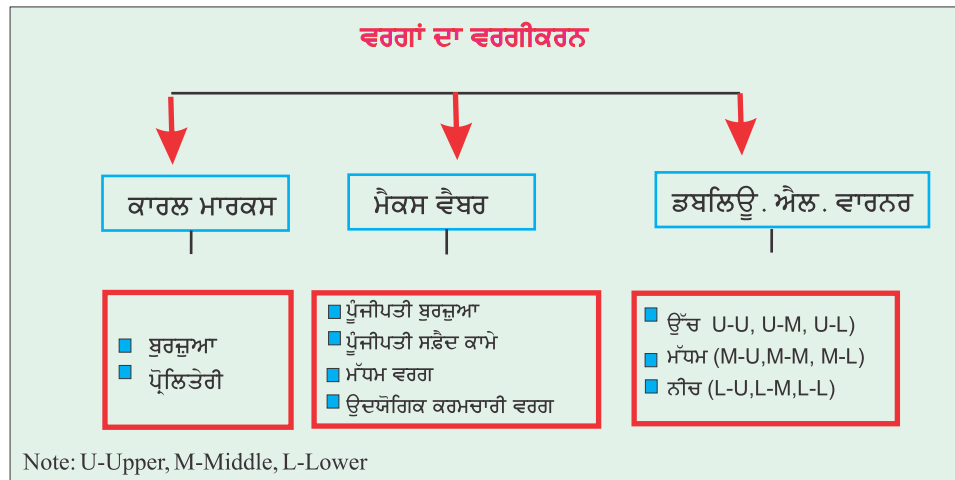
ਅਸੀਂ ਕੇਵਲ ਇਹ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜਾਤੀ ਵੀ ਇੱਕ ਸਥਿਤੀ ਸਮੂਹ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਸਮੂਹ ਜਨਮ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਪ੍ਰਦਤ ਰੁਤਬਾ ਸਮੂਹ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰੁਤਬਾ ਸਮੂਹ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਤਾ ਜਨਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੋਨਾਂ (ਗੁਣਵੱਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ) ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਵਰਗ ਪਦਕ੍ਰਮ : (Class Hierarchy):

ਜਾਤ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਗ ਵੀ ਇੱਕ ਪਦਕ੍ਰਮਾਤਮਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਹੈ। ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਵਰਣ ਦਾ ਦਰਜਾ ਸਭ ਤੋਂ ਨਿਮਨ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਦਾ ਦਰਜਾ ਪਦਕ੍ਰਮ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਨੀਵਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜਾਤ ਅਤੇ ਵਰਗ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਹੋਰ ਸਮੂਹ ਵੀ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

- **ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ :** ਵਰਗ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ ਨੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਇੱਕ ਉਹ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਹਨ ਬੁਰਜ਼ੁਆ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਉਹ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਪ੍ਰੋਲੇਤਰੀ। ਇਹਨਾਂ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਮੱਧਮ ਵਰਗ ਦੇ ਬੁਰਜ਼ੁਆ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਕਿੱਤਾਕਾਰ ਸਮੂਹ ਅਤੇ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਦਿਮਾਗੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਮੱਧਮ ਸਤਰ ਦੇ ਲੋਕ ਸੋਸ਼ਿਤ ਵਰਗ ਵੱਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਾਰਕਸ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਪਲੱਬਧੀਆਂ ਵਾਲੇ ਵਰਗ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਛੋਟੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਹਿੱਸਾ ਬੁਰਜ਼ੁਆ ਵਰਗ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਛੋਟੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਪ੍ਰੋਲੀਤਰੀਅਤ ਦੀ ਤਰਫ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- **ਮੈਕਸ ਵੈਬਰ :** ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਰਗ ਸਿਧਾਂਤਵਾਦੀ ਮੈਕਸ ਵੈਬਰ ਨੇ ਜਾਇਦਾਦ ਵਾਲੇ ਬੁਰਜ਼ੁਆ, ਮੱਧਮ ਵਰਗ, ਉਦਯੋਗਿਕ ਕਰਮਚਾਰੀ ਵਰਗ ਬਾਰੇ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਤਕਨੀਕੀ ਮੈਨੇਜਰ ਅਤੇ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਕਿੱਤਾਕਾਰੀ, ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਲੋਕ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।
- **ਡਬਲਿਊ ਲਲਾਇਡ ਵਾਰਨਰ :** ਇਹ ਅਮਰੀਕੀ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀ ਸੀ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਉੱਤੇ ਤਿੰਨ ਵਰਗ ਦੱਸੇ ਹਨ। ਉੱਚ ਵਰਗ, ਮੱਧਮ ਵਰਗ ਅਤੇ ਨਿਮਨ ਵਰਗ। ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਵਰਗ ਅੱਗੇ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਹਨ- ਉੱਚ-ਉੱਚ, ਉੱਚ-ਮੱਧਮ, ਨਿਮਨ-ਨਿਮਨ।

ਇਹ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਰਗੀਕਰਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਨਮੂਨਿਆਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਹੈ। ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਰਗ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਰਗ (Classes in Rural and Urban India)

ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਗ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

1. ਵੱਡੇ ਜ਼ਮੀਂਦਾਰ
2. ਛੋਟੇ ਜ਼ਮੀਂਦਾਰ
3. ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਕਿਸਾਨ
4. ਕਿਸਾਨ
5. ਲਗਨ
6. ਮੱਧ ਕਿਸਾਨ
7. ਭੂਮੀਹੀਨ ਕਿਸਾਨ/ਰਸਮੀ ਪੰਜੀਕ੍ਰਿਤ
8. ਕਰਜ਼ਾਦਾਰ ਕਿਸਾਨ/ਗ਼ੈਰ ਰਸਮੀ ਪੰਜੀਕ੍ਰਿਤ
9. ਕਰਜ਼ਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ
10. ਵਿਉਪਾਰੀ
11. ਵੱਡੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ
12. ਮੱਧਮ ਅਤੇ ਉੱਚ ਪਦਵੀ ਵਾਲੇ ਅਫ਼ਸਰ
13. ਛੋਟੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ
14. ਸਵੈ-ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਵਿਅਕਤੀ
15. ਕਾਰੀਗਰ ਜਿਹੜੇ ਖੇਤੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ।
16. ਦਿਹਾੜੀਦਾਰ/ਠੇਕੇ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਮੇ।

ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵਰਗ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ :-

1. ਸਮੂਹਿਕ ਪੂੰਜੀਵਾਦ
2. ਉਦਯੋਗਿਕ ਪੂੰਜੀਵਾਦ

3. ਵਿੱਤੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦ
 4. ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ/ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਉੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ
 5. ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਅਮੀਰ
 6. ਮੱਧਮ ਵਰਗ-ਮੈਨੇਜਰ, ਵਪਾਰੀ, ਦੁਕਾਨਦਾਰ, ਛੋਟੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ, ਸਵੈ-ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਵਿਅਕਤੀ, ਬੈਂਕਾਂ ਦੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮ।
 7. ਨਿਮਨ ਵਰਗ-ਸਹਾਇਕ, ਮਕੈਨਿਕ, ਨਿਮਨ ਦਰਜੇ ਦੇ ਸੁਪਰਵਾਈਜ਼ਰ
 8. ਉਦਯੋਗਿਕ ਕਰਮਚਾਰੀ ਵਰਗ
 9. ਕਰਮਚਾਰੀ ਵਰਗ ਸੰਗਠਿਤ/ਅੱਧ-ਸੰਗਠਿਤ
 10. ਦਿਹਾੜੀਦਾਰ ਇਮਾਰਤਾਂ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦਿਹਾੜੀਦਾਰ
 11. ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਵਿਅਕਤੀ
- ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਰਗ ਸੰਰਚਨਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹਨ।

ਇਹਨਾਂ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਹੋਰ ਉੱਪ-ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਨਿੱਜੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ, ਸਰਕਾਰੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਅਰਧ ਸਰਕਾਰੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ) ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਰਗ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਲੱਖਣ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਖ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਰਗ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਉੱਤੇ ਭਿੰਨਤਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਉੱਪਰ ਮਲਕੀਅਤ ਨਾ ਹੋਣਾ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਦਾ ਅਤੇ ਪਦਕ੍ਰਮ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਜੋ ਕਿ ਅੰਤਰ ਵਰਗ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇੱਕ ਮਹਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਵਰਗ, ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਗਹਿਰਾ ਸੰਬੰਧ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਉੱਪਰ ਵਾਲਾ ਰੁਤਬਾ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਤਰੀਕਰਨ ਅਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਤੁਲਨਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਭਿੰਨ ਅੰਗ ਜੀਵਨ ਦੇ ਜਿਊਣ ਦੇ ਢੰਗਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਭਿੰਨ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਤੇ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਜਾਗਰੂਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਬਾਹਰੀਪਣ ਦਾ ਵੀ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਸਾਰ (Conclusion)

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵਰਗ ਸੰਰਚਨਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਹਰ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਹੀ ਅਧਾਰ ਹਨ ਜੋ ਹਰੇਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸੇਹਤ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਉਦੋਂ ਚੰਗੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਸਾਡੀ ਵਰਗ ਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਸਮਝ ਗਏ ਹੋਵੋਗੇ ਕਿ ਵਰਗ ਸੰਰਚਨਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਚਾਈਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ Glossary

ਪੂੰਜੀਪਤੀ (Bourgeoisie)	ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗ ਹੈ ਜਿਸ ਕੋਲ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਪੂੰਜੀ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਸੱਤਾ ਬਣੀ ਰਹੇ।
ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ (Class Struggle)	ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਹਿੱਤਾਂ ਅਤੇ ਇਛਾਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਭਿੰਨ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਹੈ।
ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ (Elite)	ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਜਿਹੜੀ ਨੇਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਭਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਇਸਦਾ ਦਰਜਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਭੂਮਿਕਾ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।
ਛੋਟੇ ਪੂੰਜੀ (Petty bourgeois)	ਇਹ ਇੱਕ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਸਮਾਜ ਦੇ ਉਸ ਵਰਗ ਨਾਲ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਛੋਟੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਅਤੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵੰਡ ਅਤੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਅਦਲਾਬਦਲੀ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹਨ।
ਪ੍ਰੋਲੀਤਾਰੀਅਤ (Proletariat)	ਇਹ ਵਰਗ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਖਾਸ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ।
ਗੁਲਾਮੀ (Slavery)	ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਉੱਪਰ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾਉਣਾ।
ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ :	ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਜਾਂ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ
(Social mobility)	ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਨਾਲ ਹੈ।
ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਨ :	ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਧਨ, ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਉੱਤੇ
(Social stratification)	ਸਰੰਚਨਾਤਮਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਾਈਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ।

I. ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ:

A. ਬਹੁਭਾਗੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ:

- ਮੌਜੂਦਾ ਸਮਾਜਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਕਿਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ?

(ੳ) ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ	(ਅ) ਵੀ. ਆਈ. ਲੈਨਿਨ
(ੲ) ਐਨਟੋਨੀਓ ਗਰਾਮਸੀ	(ਸ) ਰੋਸਾ ਲਕਸਮਬਰਗ
- ‘ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਵਰਗ’ ਅਤੇ ‘ਆਪਣੇ ਆਪ ਲਈ ਵਰਗ’ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਕਿਸ ਨੇ ਦਿੱਤੀ।

(ੳ) ਮਾਰਕਸ	(ਅ) ਵੈਬਰ
(ੲ) ਸੋਰੋਕਿਨ	(ਸ) ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ
- ਏਰਿਕ ਆਲਿਨ ਰਾਈਟ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਵਰਗ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ।

(ੳ) ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਦੁਰਖੀਮ	(ਅ) ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਵੈਬਰ
(ੲ) ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਸਪੈਂਸਰ	(ਸ) ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਏਂਜਲਸ

4. ਜਾਇਦਾਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵਾਈਟ ਕਾਲਰ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਵਰਗ ਬਾਰੇ ਕਿਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।
 (ੳ) ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ (ਅ) ਮੈਕਸ ਵੈਬਰ
 (ੲ) ਲਲਾਇਡ ਵਾਰਨਰ (ਸ) ਵਿਲਫਰਿਡ ਪਾਰੇਤੋ।
5. ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸ ਤੋਂ ਜਾਤ ਅਤੇ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦਰਸਾਉਂਦਾ।
 (ੳ) ਅਰਜਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਦੱਤ (ਅ) ਬੰਦ ਅਤੇ ਖੁੱਲੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ
 (ੲ) ਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਨਿਰਪੇਖ ਧਰਮ (ਸ) ਰਾਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਸੋਸ਼ਿਤ
6. ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਹੜੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ :
 (ੳ) ਜ਼ਮੀਨ (ਅ) ਸੱਭਿਆਚਾਰ
 (ੲ) ਕਾਮੇ (ਸ) ਪੂੰਜੀ
7. ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਹੜੇ ਇੱਕੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਮੌਕੇ ਅਤੇ ਬਾਜ਼ਾਰੀ ਹਾਲਤਾਂ ਦਾ ਵਰਗ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਨ।
 (ੳ) ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ (ਅ) ਮੈਕਸ ਵੈਬਰ
 (ੲ) ਐਲਫਰਿਡ ਵੈਬਰ (ਸ) ਸੀ.ਡਬਲਿਊ ਮਿਲਸ
8. ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਉੱਪਰ ਮਲਕੀਅਤ ਕਿਸ ਦਾ ਤੱਤ ਹੈ।
 (ੳ) ਰੁਤਬਾ ਸਮੂਹ (ਅ) ਵਰਗ
 (ੲ) ਜਾਤ (ਸ) ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ
9. ਗ਼ੁਲਾਮ ਵਰਗ ਕਿਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ?
 (ੳ) ਪੂੰਜੀਪਤੀ (ਅ) ਮਾਲਕ
 (ੲ) ਸਾਮੰਤ (ਸ) ਛੋਟੇ ਪੂੰਜੀਪਤੀ

B. ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਭਰੋ:

1. ਵਰਗ ਵਿਵਸਥਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ _____ ਹੈ।
2. ਵਰਗ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰੁਤਬੇ ਵਿੱਚ _____ ਹੈ।
3. ਵੈਬਰ ਨੇ ਵਰਗ ਦੇ _____ ਉੱਪਰ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।
4. ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਵਰਗ ਰੁਤਬਾ _____ ਅਤੇ _____ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

C. ਸਹੀ ਜਾਂ ਗ਼ਲਤ 'ਤੇ (✓) ਜਾਂ (X) ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਗਾਉ

1. ਵਰਗ ਵਿਵਸਥਾ ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਨ ਦੀ ਮੁੱਖ ਕਿਸਮ ਹੈ। ☐
2. ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਰੁਤਬਾ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ☐
3. ਵੈਬਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਧਨ, ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਰੁਤਬਾ ਅਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਹਨ। ☐
4. ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਸਮੂਹ ਹਨ। ☐

D. ਮਿਲਾਨ ਕਰੋ

ਕਾਲਮ ਓ

1. ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗ
2. ਪੂੰਜੀਪਤੀ
3. ਵਰਗ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਕ
4. ਵਰਗ ਚੇਤਨਾ
5. ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ

ਕਾਲਮ ਅ

1. ਬੁਰਜ਼ੁਆ
2. ਖਾਸ ਵਰਗ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ
3. ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਸਮੂਹ
4. ਕਿੱਤਾ
5. ਸਵੈ ਜਾਗਰੂਕਤਾ

II. ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ:

1. ਕਿਹੜੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ/ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
2. ਕੀ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਉੱਪਰ ਵੱਲ ਅਤੇ ਹੇਠਾਂ ਵੱਲ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਸੰਭਵ ਹੈ?
3. ਭਿੰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਆਰਥਿਕ-ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮੂਹਾਂ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?
4. ਉਹ ਕਿਹੜਾ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬਲੂ ਕਾਲਰ ਜਾਂ ਹੱਥੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ?
5. ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੱਸੋ।
6. ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਸੋਮਿਆਂ ਉੱਪਰ ਮਲਕੀਅਤ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ।
7. ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰੋ।
8. ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਪਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸੋ।
9. ਬੁਰਜ਼ੁਆ/ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਕੌਣ ਹਨ।

III. ਛੋਟੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ:

1. ਵਰਗ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?
2. ਵਰਗ ਅਤੇ ਜਾਤ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਦਰਸਾਉ।
3. ਪੇਂਡੂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰੋ।
4. ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਇਸ ਕਥਨ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ “ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ।”
5. ਮੈਕਸ ਵੈਬਰ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੱਸੋ।

IV. ਵੱਡੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ:

1. ਵਰਗ ਉੱਪਰ ਐਰਿਕ ਆਲਿਨ ਰਾਇਟ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
2. ਵਰਗ ਅਤੇ ਜਾਤ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਦੱਸੋ।
3. ਪੇਂਡੂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੇ ਵਰਗ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਦੱਸੋ।
4. ਸ਼ਹਿਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੇ ਵਰਗ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ? ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਦੱਸੋ।
5. ਮੱਧ ਵਰਗ ਸਬੰਧੀ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਟਿਪਣੀ ਕਰੋ।

V. ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ:

1. ਵਰਗ ਦੇ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਸਮਝਾਓ।
2. ਵੈਬਰ ਦੇ ਵਰਗ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
3. ਵਰਗ, ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੀ ਸੰਬੰਧ ਹਨ।

ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ

- ਜਾਤੀ, ਵਰਗ ਅਤੇ ਰੁਤਬਾ ਸਮੂਹ ਦੇ ਅਧਾਰ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਗੁਆਂਢ ਦੇ ਦਸ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਰਚਨਾ ਦਾ ਚਾਰਟ ਬਣਾਓ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਨਾਲ਼ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

ਮੁੱਖ ਬਿੰਦੂ

- 6.1 ਧਾਰਨਾ
- 6.2 ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ
- 6.3 ਨਾਰੀਵਾਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਿਧਾਂਤ
- 6.4 ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਸਮਾਜੀਕਰਨ
- 6.5 ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਭੇਦ-ਭਾਵ
 - 6.5.1 ਅਰਥ
 - 6.5.2 ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ
- 6.6 ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ

ਜਾਣ ਪਛਾਣ (Introduction)

ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਵਸਥਾ, ਸਾਥੀ ਸਮੂਹ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ, ਗੁਆਂਢ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁਝ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਮੁਲਾਂਕਨ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ, ਅਕਸਰ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਪਿਤਾ, ਭਰਾ ਜਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਪੁਰਸ਼ ਮੈਂਬਰ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਮੈਂਬਰ ਪ੍ਰਤਿ ਵਿਤਕਰੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ, ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਜਿਵੇਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਕੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਭਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਬਾਰੇ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਤਕਰਾ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਵਰਤ ਜਿਵੇਂ ਕਰਵਾਚੌਥ ਆਦਿ ਮੌਕਿਆਂ ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਵਿਚਾਰ ਸਾਈਮਨ . ਡੀ . ਬਿਵਿਓਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, “ਔਰਤ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਬਣਾਈ ਗਈ ਹੈ।” ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਇਸਤਰੀ, ਉਸਦੇ ਵਿਚਾਰ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ, ਅਨੁਭਵ; ਉਹ ਕੀ ਹੈ; ਜਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਸੰਬੰਧੀ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਦੇਣ ਹਨ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਿੱਤਰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਇੱਕ ਮੁੱਢਲੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਮੁੱਦਿਆਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ, ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਧੀ ਪੂਰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪਰੀਖਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਕਿ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਿਸਨੂੰ ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਸੰਬੰਧ ਦੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਸ਼ਾਖਾ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਜਿਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਪਰੀਖਣ ਅਤੇ ਨਿਰੀਖਣ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਤੇ ਅਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਭਾਰਤ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਿੱਤਰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਸੋਚ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਨੁਕਤਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

- ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਸਮਾਨਤਾ
- ਇਸਤਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ
- ਇਸਤਰੀਆਂ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ
- ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣਾ

ਲਿੰਗ ਵਰਗ (Gender) ਅਤੇ ਲਿੰਗ ਸਥਿਤੀ (Sex) ਦੀ ਧਾਰਨਾ (Concept of Gender and Sex)

ਲਿੰਗ ਵਰਗ (Gender) ਧਾਰਨਾ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਿਤ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜੋ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਦਾ ਅਰਥ ਉਹਨਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਸਮਾਜਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਲਿੰਗ ਸਥਿਤੀ (Sex) ਇੱਕ ਜੈਵਿਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਅਧੀਨ ਉਹਨਾਂ ਜੈਵਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਰੀਰਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਭਿੰਨ ਬਿਨੈ ਪੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਕਾਲਮ ਭਰਦੇ ਹੋਏ ਤੁਸੀਂ ਇੱਕ ਕਾਲਮ ਲਿੰਗ ਸਥਿਤੀ (Sex) ਦਾ ਦੇਖਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸ ਕਾਲਮ ਵਿੱਚ ਸੂਚਨਾਕਰਤਾ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਲਿੰਗ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਭਾਵ ਇਸਤਰੀ, ਪੁਰਸ਼ ਜਾਂ ਤੀਜੇ ਲਿੰਗ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਲਿੰਗ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ (Difference between Sex and Gender)

ਲਿੰਗ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਜੈਵਿਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਤੇ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਤੋਂ ਹੈ, ਜੋ ਸਮਾਜਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇਸਤਰੀ, ਪੁਰਸ਼ ਅਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਸੰਬੰਧ (Gender Relations)

ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਸੰਬੰਧ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ, ਵਿਗਿਆਨਿਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਅਧੀਨਤਾ ਦਾ ਪਰੀਖਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸਤਰੀ ਸਸ਼ਕਤੀਕਰਨ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਸੰਬੰਧੀ ਕਈ ਮੁੱਦੇ ਭਿੰਨ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿ ਵਿਆਹ ਦੀ ਸੰਸਥਾ, ਪਰਿਵਾਰ, ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸੰਬੰਧ, ਸਮਲੈਂਗਿਕ ਸੰਬੰਧ, ਤੀਸਰੇ ਲਿੰਗ ਦੇ ਮੁੱਦੇ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨਾ ਅਤੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ, ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਰੀਰਿਕ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਭਿੰਨ ਸੁਭਾਅ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜੈਵਿਕ ਅਤੇ ਸਰੀਰਿਕ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਾਨਵਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰੀਰਿਕ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਨੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਸਪਰ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਅਤੇ ਪੁਨਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਅਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਪਿਤਰਪ੍ਰਧਾਨਤਾ (Gender Inequality and Patriarchy)

ਸਾਡੇ ਦਿਨ ਪ੍ਰਤਿ ਦਿਨ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਕੁੜੀ ਅਤੇ ਮੁੰਡੇ ਇਸ ਅਸਮਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਅਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ, ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ, ਦੇਖ-ਭਾਲ ਕਰਨੀ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਦਰਜੇ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਰਚਨਾ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਨਾ-ਬਰਾਬਰੀ ਵਾਲੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਗਤੀਵਿਧੀ 6.1

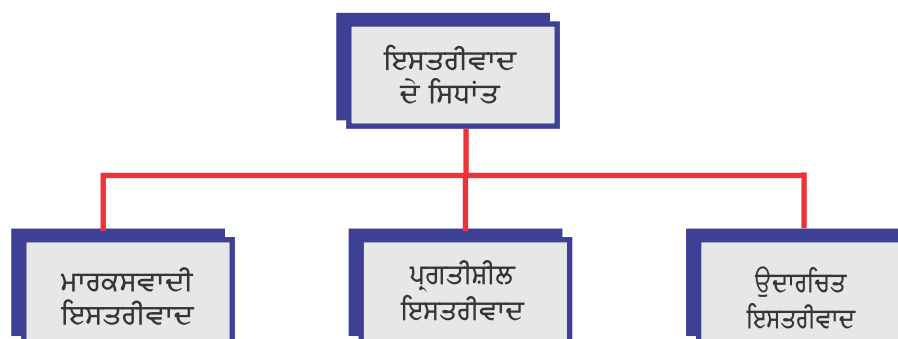
ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਲ ਕਰੋ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇੱਕ ਲੜਕੀ ਜਾਂ ਲੜਕੇ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਕੀਮਤਾਂ/ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰੋ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸੂਚੀ ਬਣਾਓ।

ਪਿੱਤਰਪ੍ਰਧਾਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇੱਕ ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਪਿਤਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਿਕ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜੋ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਤੋਂ ਉੱਚ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਸਿਲਵਿਆ ਵੈਲਵਾਈ (Sylvia Walby) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ “ਪਿੱਤਰਪ੍ਰਧਾਨਤਾ, “ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਉਹ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸ਼ ਇਸਤਰੀਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਬਲਤਾ, ਅੰਤਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਭਰਿਆ ਵਿਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।” ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਿੱਤਰਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਉਹਨਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਦਰਜੇਬੰਦੀ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਅਤੇ ਅਸਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਤੇ ਨਿਅੰਤਰਨ ਅਤੇ ਅਧੀਨ ਰੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਇੱਕ ਵਰਗ, ਜਾਤੀ, ਧਰਮ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਭਿੰਨਤਾ ਕਾਰਨ ਹਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੱਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸਤਰੀਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ (Theories of Feminism)

ਇਸਤਰੀਵਾਦ ਉਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਜਿਵੇਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ, ਇਸਤਰੀਵਾਦ, ਸਮਾਜਿਕ ਇਸਤਰੀਵਾਦ, ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਇਸਤਰੀਵਾਦ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਿੱਤਰਪ੍ਰਧਾਨ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਅਧੀਨਤਾ ਇਸਤਰੀਵਾਦ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਮੁੱਖ ਮੁੱਦਾ ਹੈ।

1. **ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਇਸਤਰੀਵਾਦ (Marxist Feminism)**: ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਨਾਰੀਵਾਦ ਇਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਤੇ ਵਿਵਸਥਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅੰਤਿਆਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਿੱਤਰਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਅਤੇ ਪੁੰਜੀਵਾਦ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਸਤਰੀਆਂ ਤੇ ਦਬਾਅ, ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਹੋਣ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ ਜੋ ਆਰਥਿਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਫਰੈਡਰਿਕ ਏਂਜਲਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁੰਜੀਵਾਦ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਨਿਜੀ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਉਗਮਨਾ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਦਲਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਦਮਨ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਸੰਸਥਾ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਬੁਰਜ਼ੁਆ ਪਰਿਵਾਰ, ਪਿੱਤਰਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਅਤੇ ਦਮਨਕਾਰੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਇਹ ਮੰਨ ਲਿਆ ਕਿ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਵੰਡ ਸਿਰਫ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ।

2. **ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਇਸਤਰੀਵਾਦ (Radical Feminism)**: ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਇਸਤਰੀਵਾਦ ਪਿੱਤਰਵਾਦ ਦੇ ਸਰਵਵਿਆਪੀ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਦਮਨ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ। ਸਿਮੋਨੇ ਡੇ ਬਿਓਵਰ Simone de Beauvoir ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ‘ਦ ਸੈਕਿੰਡ ਸੈਕਸ’ 'The Second Sex' ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ “ਇਸਤਰੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਬਣਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪਿੱਤਰਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਦੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਇਹ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਭਿੰਨਤਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

3. ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਇਸਤਰੀਵਾਦ (Liberal

Feminism): ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਇਸਤਰੀਵਾਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਸਮਾਨ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਹੱਕ ਹੈ। “ਮੇਰੀ ਵੁਲਸਟੋਨ ਕਰਾਫਸਟ ਦੀ ਵਿੰਡੀਕੇਸ਼ਨ ਆਫ ਰਾਈਟਸ ਆਫ ਵਿਮੈਨ (1972) ਆਧੁਨਿਕ ਨਾਰੀਵਾਦ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਿਤਾਬ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਮੱਤ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਵੁਲਸਟੋਨਕਰਾਫਟ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ, ਸਿੱਖਿਆ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏ ਤਾਂ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਭੇਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਮਹੱਤਵਹੀਣ ਹੋ ਜਾਏਗਾ।

ਬਾਕਸ-1

ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਉਹਨਾਂ ਢੰਗਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਸਹੀ ਢੰਗ ਸਿੱਖੇ ਜੋ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੁਰਸ਼ ਜਾਂ ਇਸਤਰੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਦਾਇਰਿਆਂ ਨਾਲ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਰਾਹੀਂ ਸੰਚਾਲਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਸਮਾਜੀਕਰਨ (Gender Socialisation)

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਸਮਾਨਤਾ ਲਈ ਮੁੱਖ ਕਠਿਨਾਈ ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਆਧਾਰਿਤ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਹੈ। ਗ਼ੈਰ ਰਸਮੀ ਅਤੇ ਘਰੇਲੂ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਲੜਕੀ ਉਹਨਾਂ ਮੁੱਲਾਂ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਆਮ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਅਸਮਾਨਤਾ, ਅਧੀਨਤਾ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਦਮਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਹਨ :-

1. ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ, ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪੁਰਸ਼ ਮੈਂਬਰ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵੀ ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਬੱਚੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਆਉਣਾ।
2. ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਉਣਾ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਨਾਲ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਨਾ ਕਰਨਾ।
3. ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ਲਤਾ, ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਆਉਣਾ ਤਾਂ ਜੋ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਪੁਰਸ਼ ਮੈਂਬਰ ਅਣਸੁਖਾਵਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਨਾ ਕਰੇ।
4. ਸਾਰੇ ਘਰੇਲੂ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨਾ, ਧਾਰਮਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਖਾਣਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।

ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਹੁਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਕੀ ਭੂਮਿਕਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਹ ਵੀ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ, ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਕਿ ਸਰਵਜਨਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ, ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਇਕਾਈ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕੇ। ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਰਵਜਨਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕੀ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਕੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਭੇਦ-ਭਾਵ (Gender Discrimination)

ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਭੇਦਭਾਵ ਉਹਨਾਂ ਵਿਹਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਇੱਕ ਭਾਗ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਹਰ ਢੰਗ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੁੱਖਦਾਇਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਹਰ ਥਾਂ ਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ 2011 ਅਨੁਸਾਰ ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਬੱਚਿਆਂ 0-6 ਸਾਲ ਤੱਕ ਦੇ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ, 1000 ਲੜਕਿਆਂ ਪਿੱਛੇ ਲੜਕੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ 914 ਹੈ। ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ

ਹੁਣ ਤੱਕ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਅੰਕੜਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਅੰਕੜਿਆਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਤਰੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਭੇਦਭਾਵ ਵਧਿਆ ਹੈ। ਪੁੱਤਰ ਸੰਤਾਨ ਲਈ ਲਿੰਗ ਦੀ ਚੋਣ, ਦਰੋਜ ਕਾਰਨ ਅੱਤਿਆਚਾਰ, ਬਲਾਤਾਕਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨੇ ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਭੇਦਭਾਵ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ।

2011 ਜਨਗਣਨਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਇਸਤਰੀ, ਪੁਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਰ ਪਛਾਣ ਸਕਦੇ ਹੋ ਕਿ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦੀ ਦਰ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ, ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮੌਤ ਦਰ, ਮਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਦਰ ਆਦਿ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਭੇਦਭਾਵ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਨਿਮਨ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇਹ ਭੇਦਭਾਵ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਲੜਕੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੱਖਪਾਤ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਧਵਾ ਦੀ ਤਰਸਯੋਗ ਹਾਲਤ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਧਵਾ ਨਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਨਿਮਨ ਦਰਜੇ ਦਾ ਭੇਦਭਾਵ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਪਿੱਤਰਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਕਾਰਨ ਲੜਕੀਆਂ ਨਾਲ ਲੜਕੀਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਭੇਦਭਾਵ ਵਾਲਾ ਵਿਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ (Status of women)

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਅੱਜ ਵੀ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ, ਦਾਜ, ਬਾਲ ਵਿਆਹ, ਵਿਧਵਾ ਵਿਆਹ ਤੇ ਲੱਗੇ ਪ੍ਰਤਿਬੰਧ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਮੱਤਭੇਦ, ਸਮਾਜ ਵੱਲੋਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮੂਹਾਂ ਨਾਲ ਲਿੰਗ ਆਧਾਰਿਤ ਵਿਹਾਰਿਕ ਭੇਦਭਾਵ ਅਤੇ ਇੱਕ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਣਾ ਆਦਿ।

ਇਹਨਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਇਸਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਬਲਾਤਕਾਰ, ਅਗਵਾ ਕਰਨਾ, ਛੇੜ-ਛਾੜ ਕਰਨਾ, ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਸੌਦਾ ਕਰਨਾ, ਵੈਸ਼ਵਿਰਤੀ, ਸਰੀਰਿਕ ਅੱਤਿਆਚਾਰ, ਨੈਤਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਮੁੱਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਤੱਕ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣ ਸੰਬੰਧੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਇੱਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਅਸਮਾਨਤਾ ਆਧਾਰਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਾਂਗੇ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦੇ ਸਕੋਗੇ। ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ, ਨਿਰਦੋਸ਼ਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹਨ ਇਸ ਉੱਤੇ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮਾਨਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਸਾਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਸਸ਼ਕਤੀਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰੇਗੀ। ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਅਸਮਾਨਤਾ ਜਾਂ ਭੇਦਭਾਵ ਦੇ ਮੁੱਦੇ, ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਪਛਾਣ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਅਸਮਾਨਤਾ ਲਿੰਗਿਕ ਵਰਗ ਨਿਆਂ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਉਠਾਉਂਦੀ ਹੈ ਉਦੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕੀ ਅੱਜ ਦਾ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕੇ।

ਸਰਵਵਿਆਪਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਵਿੱਚ ਅੱਧੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਇਸਤਰੀ ਵਰਗ ਦੀ ਹੈ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਪ੍ਰਤਿ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਲੜਕੀਆਂ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾ ਰੱਖਣਾ ਕਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਵਿਸ਼ਵ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ। ਇਹ ਅਸੰਤੁਲਨ ਜੋ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ 0-6 ਸਾਲ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਦੇ ਭੇਦਭਾਵ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਲਿੰਗ ਚੋਣ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਗਰਭਪਾਤ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਲੜਕੀਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ 50% ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੜਕੇ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਖਣ ਨੂੰ

ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਲੜਕਿਆਂ ਦੇ ਜਨਮ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦੇਣਾ ਅਜੇ ਵੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਤਰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਰੱਖਿਅਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਮੁੱਦੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਹਿੰਸਾ ਕਰਨਾ, ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਗਰੀਬੀ, ਦਲਿਤ ਅਤੇ ਜਨਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਰੱਖਣਾ, ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਖੇਤਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰੱਖਣਾ, ਕੁਝ ਕਿੱਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਵੇਕਲਾ ਰੱਖਣਾ ਆਦਿ ਲਿੰਗ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅੱਜ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਦੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹੋਣਾ, ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਏਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਿਹਤ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਬਜਟ ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾਜਨਕ ਹੈ।

ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ (Role of Gender relations in social development):

ਲਿੰਗ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਮੁੱਦੇ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਰਾਜ ਅਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

1. ਸੰਵਿਧਾਨ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ, ਚੋਣ ਰਾਹੀਂ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਗਠਨ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਵਰਗੀ ਰਸਮੀ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਹੋਣਾ ਜੋ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਰਾਜ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਚਾਹੇ ਉਹ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ ਜਾਂ ਇਸਤਰੀ, ਮੂਲ ਅਧਿਕਾਰਾਂ; ਮੂਲ ਕਰਤੱਵ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਮੁੱਲ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਹਨ ਪਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਵਿਹਾਰਿਕ ਰੂਪ ਇੱਕ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ।
2. ਫ਼ੈਸਲੇ ਲੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੀ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਚੋਣ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਪਿੰਡਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ ਹੈ।
3. ਜਾਤੀ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਪਿੱਤਰਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਪ੍ਰਤਿ ਸਮਾਜ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਬਿਲਕੁਲ ਭਿੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
4. ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਘਰੇਲੂ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
5. ਘੱਟ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਘਟਦਾ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਇਸਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਹੋਰ ਹਿੰਸਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਕੌਮਲ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
6. ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਉਤਪਾਦਾਂ ਨੂੰ ਖਰੀਦਣ ਅਤੇ ਵੇਚਣ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਜੇਕਰ ਇੱਕ ਇਸਤਰੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਮੰਗਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਬਾਕਸ-2

ਆਰਥਿਕ ਸਾਂਝੇਦਾਰੀ

ਰਾਜ	ਇਸਤਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ (%) ਵਿੱਚ	ਇਸਤਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ (%) ਵਿੱਚ	ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ (ਇਸਤਰੀ/1000 ਪੁਰਸ਼)
ਮਿਜ਼ੋਰਮ (ਸਰਵਉੱਤਮ)	46.08	89.40	976
ਦਿੱਲੀ (ਨਿਊਨਤਮ)	12.19	80.93	868
ਪੰਜਾਬ	18.21	70.73	895
ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ	25.6	65.46	943

ਸਾਧਨ :- 1. ਆਰਥਿਕ ਜਨਗਣਨਾ ਅੰਕੜਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨਿਯੰਤਰਨ ਮੰਤਰਾਲੇ।

2. 'ਦਾ ਟਾਈਮਜ਼ ਆਫ ਇੰਡੀਆ', 27 ਅਗਸਤ 2014

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ 25.6% ਇਸਤਰੀਆਂ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਮਿਜ਼ੋਰਮ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤਿ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਔਸਤ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੈ।

ਭੇਦਭਾਵ ਅਤੇ ਦਬਾਅ ਦੇ ਮੁੱਦੇ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪਿੱਤਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਲਈ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਅਸਮਾਨਤਾ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਸਮਾਨਤਾ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਗੇ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਚਾਰ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਸਮਾਨਤਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਵਰਗਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਅਤੇ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਢੰਗ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ, ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਅਜਿਹੀ ਭਾਵਨਾ ਸਾਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਸਸ਼ਕਤੀਕਰਨ ਲਈ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸਿੱਟਾ (Conclusion)

ਇਸ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਵਿਆਖਿਆ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਸੰਬੰਧ ਭੇਦ ਭਾਵ ਪੂਰਨ ਹਨ। ਰਸਮੀ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਨਾਲ ਚੇਤਨ ਅਚੇਤਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਤਕਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਿੱਤਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤਿ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਅਧੀਨਗੀ ਕੁਝ ਐਸੇ ਮੁੱਲ ਹਨ ਜੋ ਇਸਤਰੀ ਲਈ ਹੀ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦੀ 68 ਸਾਲ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਹਾਲਾਤ ਕੁਝ ਬਦਲੇ ਹਨ ਪਰ ਅਜੇ ਵੀ ਸੰਤੋਸ਼ਜਨਕ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਵਧੇਰੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ। ਉਹ ਜਾਤੀ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਰੂੜੀ ਬੰਧਤਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹਨ। ਲਿੰਗ ਸਮਾਨਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਮਾਨਤਾਵਾਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ (Glossary)

ਸ਼ਿਸ਼ੂ ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ (Child sex ratio)	ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸਮਾਨ ਉਮਰ (0-6) ਸਾਲ ਦੇ 1000 ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਹੈ।
ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਭੇਦ-ਭਾਵ (Gender discrimination)	ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਇੱਕ ਵਰਗ ਦੀ ਅਧੀਨਤਾ, ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਘੱਟ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਸਬੰਧੀ ਵਿਹਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਇੱਕ ਹਿੱਸੇ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਭੇਦਭਾਵ ਭਰਿਆ ਵਿਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਭੂਮਿਕਾ (Gender role)	ਹਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕਰਨਾ ਇਸਤਰੀ/ਪੁਰਸ਼ ਤੋਂ ਸਮਾਨ ਜਾਂ ਵਿਹਾਰ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕਰਨਾ।
ਪਿਤਰਪ੍ਰਧਾਨ (Patriarchy)	ਇਹ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਹੱਥ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪਿੱਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋ ਪ੍ਰਧਾਨੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਵੱਡਾ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੀ ਉੱਚ ਸੱਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵੰਸ਼ ਦੀ ਪਛਾਣ ਇਹਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ (Sex ratio)	ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ 1000 ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਲਿੰਗ ਤੋਂ ਹੈ।
ਸਮਾਜੀਕਰਨ (Socialisation)	ਇਹ ਜੀਵਨ ਭਰ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਗਿਆਨ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਆਦਰਸ਼ ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਮੁੱਲ ਸਿੱਖਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਹੈ।

I. ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

A. ਬਹੁਭਾਗੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

- ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਸੰਬੰਧ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ –
ੳ) ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਸਮਾਨਤਾ
ਅ) ਇਸਤਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ
ੲ) ਇਸਤਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਤਾ
ਸ) ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ
- ਟ੍ਰਾਂਸ ਜੈਂਡਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ:
ੳ) ਪੁਰਸ਼
ੲ) ਤੀਸਰਾ ਲਿੰਗ ਵਰਗ
ੳ) ਇਸਤਰੀ
ਸ) ਕੋਈ ਨਹੀਂ
- ਇਸਤਰੀਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ –
ੳ) ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ
ੲ) ਵੈਬਰ
ੳ) ਅਗਸਤ ਕਾਂਮਟੇ
ਸ) ਈਮਾਇਲ ਦੂਰਖੀਮ
- ਲਿੰਗ ਭੇਦ ਭਾਵ ਕੀ ਹੈ :
ੳ) ਵਿਹਾਰਿਕ ਅਧੀਨਤਾ
ੲ) ਹਿੱਸਾ ਨਾ ਲੈਣਾ
ੳ) ਅੱਡ ਰੱਖਣਾ
ਸ) ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ
- ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ :
ੳ) 1000 ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਪਿੱਛੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ
ੲ) 1000 ਬੱਚਿਆਂ ਪਿੱਛੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ
ੳ) 1000 ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਪਿੱਛੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ
ਸ) ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ

B. ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ

-ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਪਿਤਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ?
-ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਅਧੀਨਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਮੌਲਿਕ ਮੁੱਦਾ ਹੈ।
- ਇਸਤਰੀਵਾਦ, ਪਿੱਤਰਵਾਦ ਦੇ ਸਰਵਵਿਆਪੀ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।
-ਪਰਿਵਾਰ ਪਿੱਤਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
- ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ 2011 ਅਨੁਸਾਰ 1000 ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਪਿੱਛੇ.....ਇਸਤਰੀਆਂ ਹਨ।

C. ਸਹੀ ਜਾਂ ਗਲਤ 'ਤੇ (✓) ਜਾਂ (X) ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਗਾਉ

- ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਅਧੀਨਤਾ ਨੂੰ ਸੰਸਥਾਗਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ☐
- ਲਿੰਗ ਅਨੁਪਾਤ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 1000 ਇਸਤਰੀਆਂ ਪਿੱਛੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਹੈ। ☐
- ਤੀਸਰੇ ਲਿੰਗ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹੋਣ। ☐
- ਉਦਾਰਵਾਦੀ, ਇਸਤਰੀਵਾਦ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਨ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ☐

D. ਸਹੀ ਮਿਲਾਨ ਕਰੋ :

ਕਾਲਮ ਏ	ਕਾਲਮ ਬੀ
ਲਿੰਗ ਸਥਿਤੀ	ਪਿਤਾ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ
ਪਿੱਤਰਪ੍ਰਧਾਨਤਾ	ਅਪੇਕਸ਼ਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਜਾਂ ਵਿਹਾਰ
ਸਿਮੋਨ ਡੀ.ਬਿਓਵਰ	ਜੈਵਿਕ ਪ੍ਰਕਾਰ
ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਭੂਮਿਕਾ	“ਵਿੰਡੀਕੇਸ਼ਨ ਆਫ ਦ ਰਾਈਟਸ ਆਫ ਵੂਮੈਨ”
ਵਾਲਸਟੋਨ ਕਰਾਫਟ	“ਦ ਸੈਕਿੰਡ ਸੈਕਸ”

II. ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਸੰਬੰਧ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?
2. ਲਿੰਗ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ।
3. 0-6 ਸਾਲ ਦੇ 1000 ਲੜਕਿਆਂ ਪਿੱਛੇ ਲੜਕੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਨੂੰ ਕੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ।
4. 1000 ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਪਿੱਛੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਕੀ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ?
5. ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਲਈ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਕਿ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?
6. ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ।
7. ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਸੰਬੰਧ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?
8. ਪਿੱਤਰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਕੀ ਹੈ?

III. ਛੋਟੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ:

1. ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਅਤੇ ਲਿੰਗ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕੀ ਭਿੰਨਤਾ ਹੈ?
2. ਲਿੰਗ ਅਸਮਾਨਤਾ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?
3. ਲਿੰਗ ਅਸਮਾਨਤਾ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ ਦੇ ਕੰਮ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
4. ਕੀ ਇਸਤਰੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਹਿੰਸਾ ਪਿੱਤਰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ?

IV. ਵੱਡੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ:

1. ਇਸਤਰੀਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?
2. ਸਰਵਜਨਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਭੇਦ ਦੇ ਉਦਾਹਰਨ ਦਿਓ?
3. ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਭੇਦਭਾਵ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ ਦੀ ਕੀ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ?
4. ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਭੇਦਭਾਵ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਦੀ ਕੀ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ?
5. ਸ਼ਹਿਰੀ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਦੇ ਸਮਾਜੀਕਰਨ 'ਤੇ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

V. ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪਸ਼ਨ:

1. ਇਸਤਰੀਵਾਦ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
2. ਇਸਤਰੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਬਣਾਈ ਗਈ ਹੈ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਨ ਦਿਓ?
3. ਕੀ ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਅਮਸਾਨਤਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਤੰਤਰਿਕ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ।
4. ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
5. ਲਿੰਗ ਵਰਗ ਭੇਦਭਾਵ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਵਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ?

ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ

ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਨਾਟਕ ਲਿਖੋ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰੋ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੜਕੀਆਂ, ਪੁੱਤਰੀ, ਭੈਣ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣ ਅਤੇ ਲੜਕੇ, ਪਿਤਾ, ਭਰਾ ਦੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰੋ।

1. ਲੜਕੀ/(ਬੇਟੀ) ਪਿਤਾ ਜੀ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਾਦੀ ਵਿੱਚ ਕੀ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕੁਰਤਾ, ਸਲਵਾਰ, ਸਾੜੀ, ਟਾਪ ਜੀਂਸ ਜਾਂ ਮੇਰੀ ਪਸੰਦ ਦੀ ਕੋਈ ਡ੍ਰੈਸ/ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪੁੱਛ ਸਕਦੇ ਹੈ।
2. ਬੇਟੀ/ਭੈਣ/ਪਿਤਾ ਜੀ/ ਮਾਤਾ ਜੀ/ ਭਰਾ ਜੀ, ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਫਿਲਮ ਦੇਖਣ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ੍ਪਾ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਆਗਿਆ ਦਿਓ।
3. ਬੇਟੀ/ ਪਿਤਾ ਜੀ ਮੈਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪੇਪਰ ਦੇਣ ਜਾਵਾਂਗੀ। ਕੀ ਮੈਂ ਇਕੱਲੇ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹਾਂ?

ਇਕਾਈ-3

3

ਇਕਾਈ

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੰਰਚਨਾਤਮਿਕ ਅਤੇ
ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ

ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ

7
ਪਾਠ

ਮੁੱਖ ਅੰਸ਼ :

7.1 ਪੱਛਮੀਕਰਨ

7.1.1 ਅਰਥ

7.1.2 ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਦੇ ਵਾਹਕ

7.1.3 ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

7.1.4 ਪ੍ਰਭਾਵ

7.2 ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ

7.2.1 ਅਰਥ

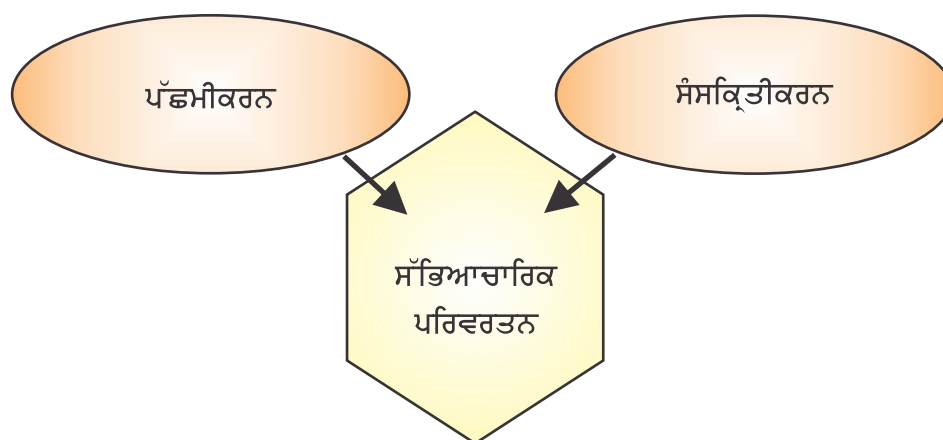
7.2.2 ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ

7.2.3 ਪ੍ਰਬਲ ਜਾਤੀ

7.2.4 ਪ੍ਰਭਾਵ

ਭੂਮਿਕਾ (Introduction)

ਤੁਸੀਂ ਗਿਆਰਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ 'ਸੱਭਿਆਚਾਰ' ਨਾਂ ਦੇ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਸਾਂਝਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਵਿਹਾਰ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਭੌਤਿਕ ਤੱਤ ਜਿਵੇਂ: ਭਵਨ ਨਿਰਮਾਣ ਕਲਾ, ਗਹਿਣੇ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਚੀਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਭੌਤਿਕ ਤੱਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਪਰਿਮਾਪ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਅੰਗ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਅੰਗਾਂ, ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ।

ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Westernisation)

ਸਮਾਜਿਕ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਐਮ. ਐਨ. ਸ਼੍ਰੀ ਨਿਵਾਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਉਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਕੀਤੇ 150 ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਧਰਾਂ ਉੱਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਜਿਵੇਂ ਤਕਨੀਕ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ, ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਆਦਿ। ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਕ ਰਾਜ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵੀ ਕੀਤੇ।

ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੌਰਾਨ, ਬਰਤਾਨਵੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਭੂਮੀ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਲਗਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਨੂੰ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਉਦੈ ਦਾ ਸੂਚਕ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸੈਨਾ ਦਲ, ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਅਦਾਲਤਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਰਾਹ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ। ਰੇਲ ਸੇਵਾ, ਤਾਰ ਸੇਵਾ, ਡਾਕ ਸੇਵਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ,

ਸੜਕਾਂ ਅਤੇ ਨਦੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ ਜਿਸ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਉੱਪਰ ਗਹਿਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ, ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ/ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਬਦਲਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਗਿਆਨ ਹੁਣ ਕੁਝ ਖਾਸ ਰੁਤਬਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਸਾਧਨ ਸਮਾਚਾਰ ਪੱਤਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਵਾਇਆ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੂਜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਟੁੱਟ ਸੰਬੰਧ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰਨ ਦਾ ਚੰਗੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਉੱਤੇ ਚੰਗਾ ਜਾਂ ਬੁਰਾ ਅਸਰ ਪੈਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ।

ਇਸ ਲਈ ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਖਾਸ ਜਨ ਸੰਖਿਆਤਮਿਕ ਭਾਗ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਉਹ ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਜ਼ਰੇ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਦੂਜੇ ਵਰਗਾਂ ਵੱਲੋਂ (ਪੱਛਮੀ ਕਰਨ) ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸਮਝਿਆ।

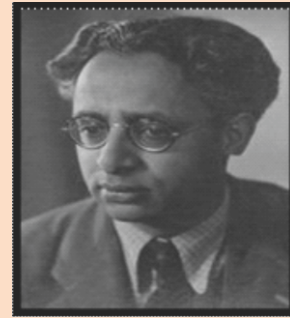

ਸੈਨਾ

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਛੱਮੀਕਰਨ ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਸੀਮਿਤ ਭਾਗ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਛੱਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਅਧੀਨ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕੇ ਮਿਲੇ, ਪਛੱਮੀਕਰਨ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਹਨਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਿਆ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?

ਮੈਸੂਰ ਨਿਰਸਿੰਹਮਾਚਾਰਿਆ ਸ਼੍ਰੀ ਐਮ. ਐਨ. ਸ਼੍ਰੀਨਿਵਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਐਮ. ਐਨ. ਸ਼੍ਰੀਨਿਵਾਸ, ਜੀ ਐਸ. ਘੁਰੀਏ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਪਿਤਾਮਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਵੀ ਲਿਖੇ।

ਐਮ. ਐਨ. ਸ਼੍ਰੀਨਿਵਾਸ

ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਦੇ ਵਾਹਕ (Carrier of Westernisation)

ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਦੇ ਵਾਹਕ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਸਮੂਹ ਅਜਿਹੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ :

ਸੈਨਿਕ ਅਤੇ ਉੱਚੇ ਰੁੱਤਬਿਆਂ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਨਾਗਰਿਕ।
ਬਾਗ-ਬਗੀਚਿਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀ।
ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ (ਇਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀ)।

ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਅਫਸਰ

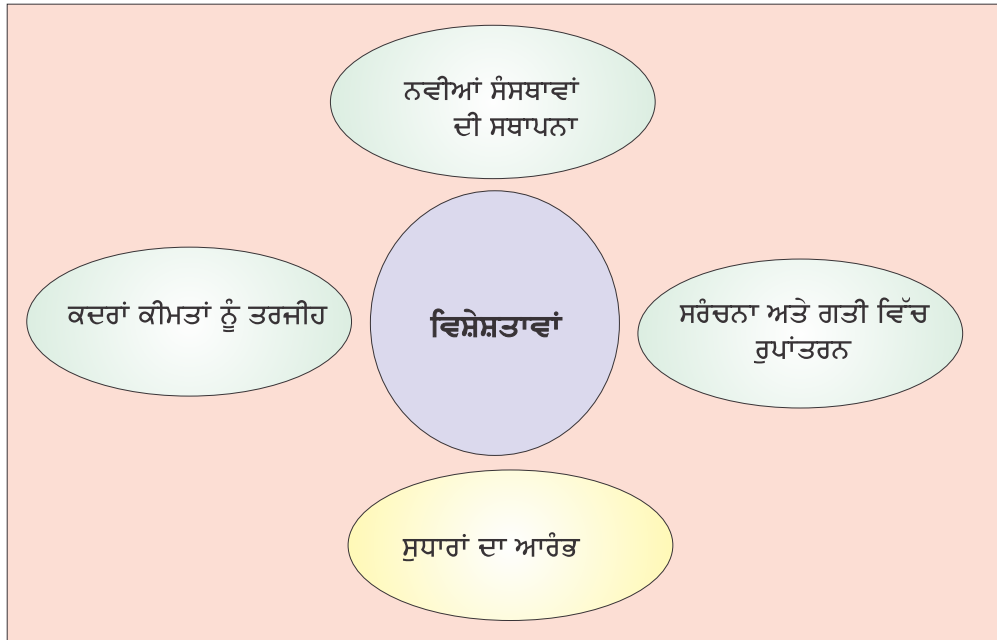
ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਵਪਾਰੀ

ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜਿਹੜੇ ਭਾਰਤੀ ਮੂਲ ਦੇ ਲੋਕ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਏ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ, ਇਹ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ:

- ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਏ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਉੱਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਅਸਰ ਪਿਆ। ਇਹ ਉਹ ਲੋਕ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਇਸਾਈ ਧਰਮ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਸੀ।
- ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਏ ਇਹ ਉਹ ਲੋਕ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਵੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ, ਵਪਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਰਾਜ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਉੱਚ ਰੁਤਬਿਆਂ ਉੱਤੇ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ।

ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Following are the features of Westernisation)

1. **ਨਵੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ (Establishment of New Institutions):** ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਨਵੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਂਦਾ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਮੌਜੂਦ ਸਨ ਪਰ ਉਹ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਭਿੰਨ ਸਨ। ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਦੇ ਬੱਚੇ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਸਿਰਫ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਸਨ।
2. **ਸਰੰਚਨਾ ਅਤੇ ਰਫ਼ਤਾਰ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ (Variation in the Structure and Speed):** ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਲਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇੱਕ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਇੱਕ ਭਾਗ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭਿੰਨਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਆਕਾਰ ਅਤੇ ਗਤੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇੱਕ ਭਾਗ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਪਹਿਰਾਵੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਪਰ ਪੱਛਮੀ ਖੁਰਾਕ, ਨਾਚ ਅਤੇ ਹੋਰ ਆਦਤਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

3. **ਸੁਧਾਰਾਂ ਦਾ ਆਰੰਭ (Initiation of Reform):** ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਜਿਵੇਂ ਸਮਾਜਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ, ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ, ਛੂਤ-ਛਾਤ ਤੇ ਪਰਦਾ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕੀਤਾ। ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ਼ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਾਤਾਂ, ਧਰਮਾਂ, ਪਹਿਰਾਵੇ ਵਿੱਚ ਇਕਸਾਰਤਾ ਆਈ ਜਿਸ ਨਾਲ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਨਾ-ਬਰਾਬਰਤਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ।
4. **ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ (Value Preferences):** ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮਾਨਵਤਾਵਾਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਲਿੰਗ, ਧਰਮ, ਜਾਤੀ, ਉਮਰ, ਆਰਥਿਕ ਰੁੱਤਬੇ ਆਦਿ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਸਭ ਦੀ ਭਲਾਈ ਕਰਨਾ। 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਹਾਕੇ ਤੱਕ, 'ਮਾਨਵਤਾਵਾਦ' ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਾਰ ਬਣਿਆ ਜਿਹੜੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕਈ ਨਵੇਂ ਕਾਨੂੰਨ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਜਿਸ ਨਾਲ਼ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਅਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋਇਆ।

ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ (Impact of Westernisation)

ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ :

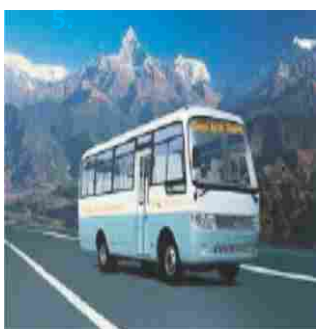
1. **ਜਾਤੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਵਿੱਚ ਕਮੀ (Reduced Caste Differences) :** ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਨੇ ਵਿਭਿੰਨ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਸੀ ਭੇਦ ਭਾਵ ਖ਼ਤਮ ਕਰਕੇ ਇਕੱਠੇ ਇੱਕੋ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।
2. **ਸਿੱਖਿਆ (Modern Education):** ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੌਰਾਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਕੂਲ, ਕਾਲਜ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲੇ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਏ। ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਸਾਲੇ ਅਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਛਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਨਵੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰਤਾ, ਭਾਈਚਾਰਿਕ ਸਾਂਝ ਵਾਲੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵਰਗੀਆਂ ਆਧੁਨਿਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕੀਤਾ।
3. **ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸਥਾਨ (Status of Women):** ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਨੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਂਦਾ। ਹੁਣ ਔਰਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।
4. **ਪਹਿਰਾਵੇ ਅਤੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ (Change in Dress and Food Habits):** ਵੱਖਰੀਆਂ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪੱਛਮੀ ਪਹਿਰਾਵੇ, ਖਾਣ-

ਸਕੂਲ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ

ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕਸਾਰਤਾ ਆ ਗਈ। ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਛੂਤਛਾਤ ਅਤੇ ਪਰਦਾ ਪ੍ਰਥਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੇਖਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਾਰਨ ਤਿਆਗਿਆ ਗਿਆ।

5. **ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨ (Means of Transportation):** ਆਧੁਨਿਕ ਆਵਾਜਾਈ ਦੀ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਧੀਨ ਸਫ਼ਰ ਦੇ ਸਾਥੀ ਦੀ ਚੋਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਛੂਤ- ਛਾਤ ਵਰਗੀ ਬੁਰੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਵੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਜੋ ਕਿ ਉੱਚੀ ਅਤੇ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਬੈਠਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ ਸੀ।

ਬਸ

ਰੇਲਗੱਡੀ

ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼

6. **ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ (Change in Social Institution):** ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਆਹ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ ਹੈ। ਮੁੰਡੇ ਅਤੇ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਸਾਥੀ ਚੁਣਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਿਲੀ। ਅੰਤਰ ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਧਰਮੀ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਮਿਲੀ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕ ਬਾਲ-ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਸਮਝਣ ਲੱਗੇ ਇਸ ਨਾਲ ਬਾਲ-ਵਿਆਹ ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ ਹੋਇਆ।
7. **ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ (Impact on Indian Culture):** ਪੱਛਮੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਉੱਤੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਉੱਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਜੋ ਕਿ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Sanskritisation):

ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇੱਕ ਬੰਦ ਸਮਾਜ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਥਿਰ ਸਮਾਜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਪਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਐਮ. ਐਨ. ਸ਼੍ਰੀ ਨਿਵਾਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਨਿਮਨ ਹਿੰਦੂ ਜਾਤੀ ਜਨ ਜਾਤੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸਮੂਹ, ਆਪਣੇ ਰਿਵਾਜ, ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਜੀਵਨਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਉੱਚ ਅਤੇ ਦਵਿੱਜ ਜਾਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਬਾਕਸ 1

ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਉੱਚ- ਜਾਤੀਆਂ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ ਜਦੋਂ ਜਨੇਯੂ ਸੰਸਕਾਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਪਨਿਯਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦਵਿੱਜ ਜਨਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਪਨਿਯਾਨ ਸੰਸਕਾਰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਇੱਕ ਲੜਕੇ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮੁਦਾਇ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਉਪਨਿਯਾਨ ਸੰਸਕਾਰ

ਅਜਿਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮੁਦਾਇ ਵਿੱਚ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਦਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਸਥਿਤੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਇੱਕ ਜਟਿਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹਰ ਜਾਤੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਤਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਰੰਚਨਾਤਮਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਹੀਂ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਜਾਤੀ ਆਪਣੇ ਗੁਆਂਢੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੱਧਰ ਅਨੁਸਾਰ ਉੱਪਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੀ ਹੇਠਾਂ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਇੱਕ ਖਾਸ ਪਦਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਵਿਵਸਥਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦੀ। ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਇੱਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਜਾਂ ਦੋ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਂ ਵੀ ਲੈ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ :-
ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸਥਾਨਿਕ ਬਦਲਾਅ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕੁਝ ਪੂਰਵ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਜੋ ਨਿਮਨਲਿਖਿਤ ਹਨ :-

- ਉਹ ਜਾਤ ਜਿਹੜੀ ਦੂਜੀ ਜਾਤ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਹਰ ਲਿਹਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਜਿਵੇਂ ਆਰਥਿਕ, ਦਰਜਾ, ਕਰਮ ਕਾਂਡ, ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਤਾ ਵਿੱਚ ਉਸ ਜਾਤੀ ਨਾਲੋਂ ਉੱਚੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਜਾਤੀਆਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸਮਾਜਿਕ ਦਰਜਾ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ ਸੰਕਲਪ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।
- ਨਕਲ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਜਾਤੀ ਦਾ ਦੂਸਰੀ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਜਾਂ ਨੇੜੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
- ਨਕਲ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਦੇ 'ਸੰਦਰਭ ਸਮੂਹ' ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਬਾਕਸ-2

ਸੰਦਰਭ ਸਮੂਹ, ਉਹ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਆਦਰਸ਼ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਇਨਸਾਨ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਬਦਲਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਮੂ ਆਪਣੀ ਜਮਾਤ ਦੇ ਬਾਕੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤੋਂ ਘੱਟ ਔਸਤ ਵਾਲਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰ ਲਵੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਜਮਾਤ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਅਤੇ ਗੁਣਕਾਰੀ ਬੱਚਿਆਂ ਤੋਂ ਸੇਧ ਲਵੇ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਦਰਜਾ ਬਦਲ ਜਾਏਗਾ। ਫਿਰ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਤੇ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਗੁਣ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਸ ਸੰਦਰਭ ਸਮੂਹਾਂ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚ ਠੀਕ, ਸਮੇਂ ਤੇ ਆਉਣਾ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਵਿਹਾਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸੰਦਰਭ ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਾਥੀ ਸਮੂਹ ਦੇ ਨੇਤਾ ਆਦਿ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ :

- ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਅੰਤਰ ਜਾਤੀ ਕਾਰਕ ਹੈ।
- ਨਕਲ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿਰਫ਼ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।
- ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਿਰਫ਼ ਜਾਤਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭੀਲ ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ, ਗੋਂਡ ਅਤੇ ਉਰਾਨ ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ।
- ਜਾਤ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਸੰਦਰਭ ਸਮੂਹ ਦੇ ਗਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦਵਿਜਾ ਜਨਮ ਜਾਤੀ ਜਾਂ ਸਥਾਨਿਕ ਪ੍ਰਬਲ ਜਾਤੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।
- ਨਿਮਨ ਜਾਤੀ ਜਾਂ ਕਬਾਇਲੀ ਸਮੁਦਾਇ ਉੱਚ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- ਨਿਮਨ ਜਾਤੀ ਜਾਂ ਸਮੁਦਾਇ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਉੱਪਰ ਵੱਲ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।
- ਇਹ ਇੱਕ ਧੀਮੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜੋ ਪਰਿਵਰਤਨਤਤ ਹੋਣ ਲਈ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ (Sanskritisation preferred as against Brahminisation)

‘ਕੂਰਗਸ ਇਨ ਮੈਸੂਰ’ ਦੇ ਸਰਵੇਖਣ ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਕੁਝ ਨਿਮਨ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਦਲਨ ਲਈ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ, ਰਸਮਾਂ, ਪੌਸ਼ਾਕ ਅਤੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਆਦਤਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੀਟ ਖਾਣਾ, ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣਾ ਆਦਿ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਚੀਜ਼ਾਂ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਦੁਆਰਾ ਅਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਸ਼੍ਰੀਨਿਵਾਸ ਨੇ ਇਸ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਨਾਲ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਸਵਾਲ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀਨਿਵਾਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ?

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿਆਪਕ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਜੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀਕਰਨ ਦੀ ਸੌੜੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸ਼ਾਕਾਹਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਰਨ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕੁਝ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਤੇ ਬੰਗਾਲੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਹਨ ਜੋ ਮਾਸਾਹਾਰੀ ਭੋਜਨ ਵੀ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀਕਰਨ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਇਹ ਨਿਰਨਾ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਿਸ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਮੂਹ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਹੀ ਸੰਦਰਭ ਸਮੂਹ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੈਸੂਰ ਦੀ ਨਿਮਨ ਜਾਤੀ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਿਮਨ ਜਾਤੀ ਵੱਲੋਂ ‘ਲਿੰਗਾਇਤ’ ਸਮੂਹ ਦੇ ਤੌਰ ਤਰੀਕੇ ਅਪਣਾਏ ਗਏ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਾਤੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਨੀਵੀਂ ਜਾਤੀ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਹੀ ਨਕਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸਗੋਂ ਖਤਰੀ, ਵੈਸ਼, ਜੱਟ ਆਦਿ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤਰੀਕੇ ਵੀ ਅਪਣਾਏ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸਿਰਫ਼ ਨਵੀਆਂ ਰੀਤਾਂ, ਆਦਤਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਬਲਕਿ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਤੋਂ ਵੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਬਲ ਜਾਤੀ (Dominant Caste)

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਬਲ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?

ਐਮ. ਐਨ. ਸ਼੍ਰੀ ਨਿਵਾਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ, “ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਨਿਮਨ ਹਿੰਦੂ ਜਾਤੀ ਜਨ ਜਾਤੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸਮੂਹ, ਆਪਣੇ ਰਿਵਾਜ, ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਜੀਵਨਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਉੱਚ ਅਤੇ ਦਵਿੱਜ ਜਾਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਸ਼੍ਰੀਨਿਵਾਸ ਨੇ ਪ੍ਰਬਲ ਜਾਤੀ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ:

- ਸਥਾਨਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਾਹੀ ਯੋਗ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੋਣਾ।
- ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧੇਰੇ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
- ਸਥਾਨਿਕ ਪਦਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਉੱਚਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਕਾਰਕ ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਬਲ ਜਾਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਨਿਮਨਲਿਖਿਤ ਹਨ

- ਪੱਛਮੀ ਸਿੱਖਿਆ
- ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀਆਂ
- ਆਮਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨ

ਗਤੀਵਿਧੀ-1

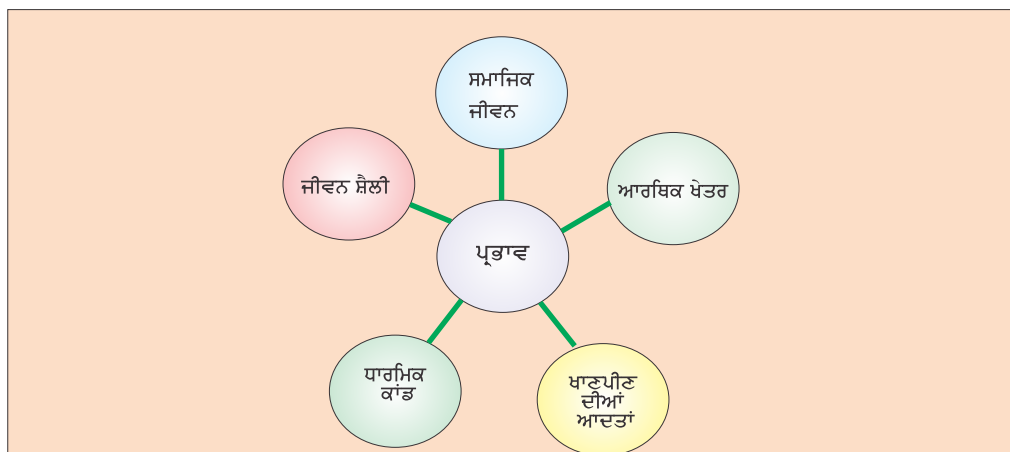
ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾਓ ਜੋ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਰਕੇ ਸਾਡੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣੇ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਹੋ ਨਿੱਬੜੇ।

ਬਾਕਸ-3

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਕਿ 'ਪ੍ਰਬਲ ਜਾਤੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ' 'ਐਮ. ਐਨ. ਸ਼੍ਰੀਨਿਵਾਸ' ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਉਸਦੇ ਇੱਕ ਨਿਬੰਧ ਵਿੱਚ 'ਦ ਸੋਸ਼ਲ ਸਿਸਟਮ ਇਨ ਮੈਸੂਰ ਵਿਲੇਜ' ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਦੂਸਰੇ ਨਿਬੰਧ 'ਦ ਡਾਮੀਨੈਂਟ ਕਾਸਟ ਇਨ ਰਾਮਪੁਰਾ' ਵਿੱਚ ਇਸਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਮੈਸੂਰ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਹੀ ਦੂਰ ਕਰਨਾਟਕਾ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਰਾਇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਬਲ ਜਾਤੀ ਹੋਣ ਲਈ ਦੂਜੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵੱਧ ਗਿਣਤੀ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਤਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਬਲ ਜਾਤੀਆਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਥਾਨਿਕ ਪ੍ਰਬਲ ਜਾਤੀ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਆਦਰਸ਼ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸਥਾਨਿਕ ਪ੍ਰਬਲ ਜਾਤੀ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀਕਰਨ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰੇਗੀ। ਜੇਕਰ ਸਥਾਨਿਕ ਪ੍ਰਬਲ ਜਾਤੀਆਂ ਖੱਤਰੀ ਜਾਂ ਵੈਸ਼ ਹਨ ਤਾਂ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਖੱਤਰੀ ਜਾਂ ਵੈਸ਼ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਣਗੇ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਸ਼੍ਰੀਨਿਵਾਸ ਨੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਾਤੀ ਦੀ ਹੀ ਨਕਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਬਲਕਿ ਦਵਿਜ ਜਾਤੀ ਦੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀਨਿਵਾਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਕਬੀਲਾ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸਮੂਹ ਆਪਣੇ ਗੀਤੀ ਰਿਵਾਜ, ਰਹੁ ਰੀਤਾਂ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਢੰਗ ਨੂੰ ਇੱਕ ਉੱਚੀ ਦਵਿਜ ਜਾਤੀ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਬਦਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ (Impact of Sanskritisation)

1. **ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ (Change in Social life):** ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਉੱਪਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਉੱਪਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਸਮਾਜਿਕ ਦਰਜੇ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜਾਤੀ ਪਦਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉੱਚੀ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।
2. **ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ (Change in Economics field):** ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰ ਉੱਪਰ ਵੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਕਿੱਤੇ ਦੀ ਚੋਣ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉੱਚੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅਧਿਆਪਨ, ਵਪਾਰ ਆਦਿ ਕਿੱਤੇ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਿਮਨ ਜਾਤ ਦੇ ਸਨ ਉਹ ਨਿਮਨ ਦਰਜੇ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉੱਚ ਪੱਧਰੀ ਕਿੱਤੇ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਵਰਗ ਦੇ ਕਿੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।
3. **ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ (Food Habits):** ਜਿੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਿੱਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਖਾਣ ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ। ਨੀਵੀਂ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਿਹੜੇ ਖਾਣੇ ਤੋਂ ਮਨਾਹੀ ਸੀ, ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ।
4. **ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ (Religions Practies):** ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਿਮਨ ਜਾਤੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਾਤੀ ਦੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਲਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਨੇਊ ਪਹਿਨਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਜਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਰਤੀ ਅਤੇ ਭਜਨ ਗਾਉਣੇ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ।
5. **ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ (Life Style Pattern):** ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਨੇ ਨਿਮਨ ਜਾਤੀ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉੱਚੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿਖਣ ਲਈ ਨਿਮਨ ਜਾਤੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਾਂਗ ਕੱਪੜੇ ਪਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੱਕੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰਾ ਵੀ ਰੱਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਸਾਰ : (Conclusion)

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਦੋ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਨਾ ਕਿ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹਨ।

ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ (Glossary)

ਪਦਕ੍ਰਮ ਵਿਵਸਥਾ (Hierarchy) : ਰੁਤਬਿਆ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਇੱਕ ਖਾਸ ਦਰਜੇਬੰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਾਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੰਦਰਭ ਸਮੂਹ (Reference group) : ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਸਮੂਹ ਸੰਦਰਭ ਸਮੂਹ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਦਵਿਜ (Twice-born) : ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਉੱਪਰਲੀਆਂ ਤਿੰਨੋਂ ਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦਵਿਜਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜਨੇਊ ਰਸਮ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਖੜਵੀਂ ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ (Vertical social mobility) : ਖੜਵੀਂ ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਤੋਂ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਇੱਕ ਰੁੱਤਬੇ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਰੁੱਤਬੇ ਵੱਲ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਰਗ, ਕਿੱਤੇ, ਦਰਜੇ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

I. ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

A. ਬਹੁਭਾਗੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੈ।

(ੳ) ਸੰਰਚਨਾਤਮਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ	(ਅ) ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ
(ੲ) ਦੋਵੇਂ	(ਸ) ਕੋਈ ਨਹੀਂ
2. ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀਆਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹਨ—

(ੳ) ਪੱਛਮੀਕਰਨ	(ਅ) ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ
(ੲ) ਦੋਨੋਂ	(ਸ) ਕੋਈ ਨਹੀਂ
3. ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੱਸੋ ਜੋ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ ਸਥਿਤੀ, ਉੱਚ ਸਥਿਤੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ:

(ੳ) ਪੱਛਮੀਕਰਨ	(ਅ) ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ
(ੲ) ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ	(ਸ) ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ
4. ਇਹ ਕਥਨ ਕਿਸ ਦਾ ਹੈ, “ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸ਼ਾਸਕ ਦੇ 150 ਸਾਲ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰਾਜ ਕਰਨ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੌਰਾਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਤਕਨੀਕ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਵਿਚਾਰ, ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ ਹੈ।”

(ੳ) ਯੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	(ਅ) ਐਨ. ਐਨ. ਸ਼੍ਰੀਨਿਵਾਸ
(ੲ) ਕੇ. ਐਲ. ਸ਼ਰਮਾ	(ਸ) ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ।
5. ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਿਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ।

(ੳ) ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ	(ਅ) ਉੱਤਰ ਕਲੀਨ
(ੲ) ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ ਮੁਗਲ ਕਾਲ	(ਸ) ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕਾਲ

B. ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਭਰੋ :

1. _____ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਵਾਹਕ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
2. _____ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਜਾਤੀ, ਧਰਮ, ਆਰਥਿਕ ਪੱਧਰ, ਉਮਰ ਅਤੇ ਲਿੰਗ ਦੇ ਭੇਦਭਾਵ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਭ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰਨਾ।
3. ਜਾਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੋਣ ਲਈ _____, _____ ਅਤੇ _____ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
4. ਕੇਵਲ _____ ਹੀ ਨਕਲ ਕਰਨ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ।

C. ਸਹੀ ਜਾਂ ਗ਼ਲਤ 'ਤੇ (✓) ਜਾਂ (X) ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਗਾਉ:

1. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਇੱਕ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਜਨਸਥਿਤੀ ਦੇ ਇੱਕ ਭਾਗ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਭਾਗ ਤੱਕ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਹੈ। ☐
2. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸੰਰਚਨਾਤਮਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ☐
3. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੋਟਵੀਂ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਹੇਠਲੇ ਪੱਧਰ ਵੱਲ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ☐
4. ਇੱਕ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋਣ ਲਈ ਉਸ ਕੋਲ ਸਥਾਨਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੱਲ ਚਲਾਉਣ/ਵਾਹੀ ਕਰਨ ਲਈ ਯੋਗ ਅਤੇ ਉਪਜਾਊ ਜ਼ਮੀਨ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ☐

D. ਸਹੀ ਮਿਲਾਨ ਕਰੋ

ਕਾਲਮ (ਉ)

1. ਪਦਕ੍ਰਮ
2. ਉੱਚ ਜਾਤੀ
3. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ
4. ਪੱਛਮੀਕਰਨ
5. ਮਾਨਵਤਾਵਾਦ

ਕਾਲਮ (ਅ)

- ਸੰਦਰਭ ਸਮੂਹ
- ਸਥਿਤੀ ਪਰਿਵਰਤਨ
- ਦਰਜਾਬੰਦੀ
- ਸਰਵ ਕਲਿਆਣ
- ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲ

II. ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ:

1. ਉਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਨਾਂ ਦੱਸੋ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਜਾਤੀ ਪਦਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਉੱਚੀ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
2. ਉਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਨਾਂ ਦੱਸੋ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
3. ਕਿਸ ਯੁੱਗ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਦਾ ਸੂਚਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ?
4. ਉਹ ਕਿਹੜੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਕਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦੀ ਹੈ?
5. ਉਹ ਕਿਹੜੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਜਾਤੀ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ?
6. ਕਿਹੜੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਦੇ ਆਰੰਭ ਦਾ ਸੂਚਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
7. ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਵਾਹਕ ਕਿਸ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?
8. ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਿਸ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ?
9. ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਕੋਈ ਦੋ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ ਜੋ ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋਏ।
10. ਐਮ. ਐਨ. ਸ਼੍ਰੀਨਿਵਾਸ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬਲ ਜਾਤੀ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਮਾਪਦੰਡ ਬਾਰੇ ਦੱਸੋ।

II. ਛੋਟੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

1. ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
2. ਕੀ ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਵੱਲ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਹੈ?
3. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
4. ਮਾਨਵਤਾਵਾਦ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?
5. ਉਹਨਾਂ ਪੱਧਰਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸੋ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਰਾਹੀਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਏ।

III. ਵੱਡੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

1. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਲਈ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪੂਰਵ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਹਨ?
2. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ?
3. ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ?
4. ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਵਾਹਕਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤਾਰਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ ਕਰੋ?
5. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਨਾਲ ਵਿਵਸਥਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਰਚਨਾਤਮਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਚਰਚਾ ਕਰੋ?
6. ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ?

IV. ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

1. ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
2. 'ਪ੍ਰਬਲ ਜਾਤੀ' ਉੱਪਰ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
3. ਤੁਸੀਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਤੋਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ? ਕੋਈ ਵੀ ਦੋ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਉਲੇਖ ਕਰੋ।
4. ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ ? ਇਸਦਾ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਉੱਪਰ ਕੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਹੈ? ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਲਿਖੋ।
5. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਉੱਪਰ ਲੇਖ ਲਿਖੋ।
6. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ। ਇਸਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।

ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ

ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਪੱਛਮੀ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾਓ,
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਸਮਝਦੇ ਹੋ ਕਿ ਉਹ ਤੁਹਾਡੇ ਜੀਵਨ ਦਾ
ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਬਣ ਗਏ ਹਨ।

ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ

8
ਪਾਠ

ਮੁੱਖ ਅੰਸ਼ :

8.1 ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ

8.1.1 ਅਰਥ

8.1.2 ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

8.1.3 ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ

8.1.4 ਪ੍ਰਭਾਵ

8.2 ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ

8.2.1 ਅਰਥ

8.2.2 ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

8.2.3 ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ

8.2.4 ਕਾਰਨ

8.2.5 ਪ੍ਰਭਾਵ

ਭੂਮਿਕਾ : (Introduction)

ਇਸ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਤੁਸੀਂ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀਆਂ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਸਰੰਚਨਾਤਮਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹੋਗੇ। ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਹਨ, ਪਰ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਕਾਰਨ ਵਿਭਿੰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਬਾਕਸ- 1

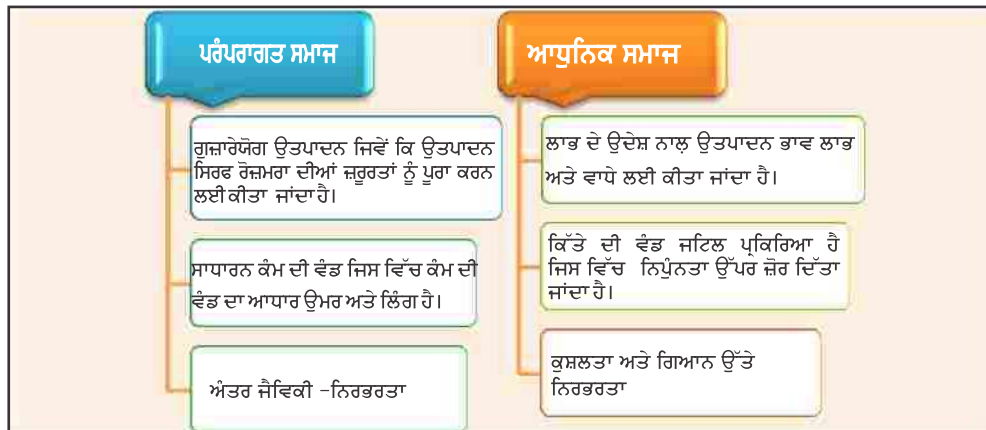
ਡੈਨਿਅਲ ਲਰਨਰ ਦੁਆਰਾ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀ ਮਿਡਲ-ਈਸਟਰਨ ਸਮਾਜਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੌਰਾਨ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਪੱਛਮੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਮੇਲ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ : (Meaning of Modernisation)

ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਜਿਉਣ ਦੇ ਨਵੇਂ ਤਰੀਕੇ, ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆ ਰਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਉੱਪਰ ਪੈਂਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਸੀ ਪਰ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦਾ ਖੇਤਰ ਬਹੁਤ ਵਿਆਪਕ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਪੂਰਨ ਪਰਿਵਰਤਨ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਹਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਪਸੰਦ, ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਤਕਨੀਕੀ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਖੋਜਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਥਾਂ ਲੈ ਲਈ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਉਦਯੋਗਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ, ਹੱਥੀਂ ਕੰਮ ਨੂੰ ਮਸ਼ੀਨੀ ਤਾਕਤ ਨੇ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਨੇ ਆਵਾਜਾਈ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ, ਸਿਹਤ ਸਿੱਖਿਆ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੀ ਗਤੀ ਇੱਕ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅੰਤਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ :-

ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (Definitions)

ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਅਜੋਕਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਆਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

- ਡੋਨਿਅਲ ਲਰਨਰ

ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਉਹ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ, ਸਿੱਖਿਆ, ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਹੋ ਰਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ।

‘ਨੀਲ ਸਮੈਲਸਰ’

ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਛਾਣ ਮਿਲੀ। ਇਸਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ, ਸੁਖਾਲੀ ਅਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਭਰਿਆ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।

‘ਐਚ. ਐਸ. ਅਲਟਾਸ’.

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ : (Characteristics)

ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ :

- ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ (Revolutionary Process):** ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਇੱਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਵੱਲ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਤੇ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।
- ਜਟਿਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ (Complex Process):** ਇਹ ਇੱਕ ਜਟਿਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਪਰਿਵਰਤਨ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਜਿਵੇਂ ਉਦਯੋਗਿਕਰਨ, ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ, ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ, ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਵੱਧਣਾ, ਨਵੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਉ ਆਉਣ ਤੋਂ ਹੈ।
- ਕ੍ਰਮ ਬੱਧ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਪਰਿਵਰਤਨ (Systemic Process) :** ਇਹ ਇੱਕ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇੱਕ ਖੇਤਰ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੂਜੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਇਸ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਨਾਲ

ਸਮਾਜਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

4. **ਲੰਬੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ (Lengthy Process)** : ਇਹ ਇੱਕ ਲੰਬੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਤੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਵੱਲ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋਣ ਲਈ ਕਈ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੱਕ ਦਾ ਸਮਾਂ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
5. **ਚਰਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ (Phased Process)**: ਇਹ ਇੱਕ ਚਰਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਪੜਾਅ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪੜਾਅ ਵੱਲ ਜਾ ਕੇ ਖਤਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
6. **ਅਟੱਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ (Irreversible Process)**: ਇਹ ਇੱਕ ਅਟੱਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਸਮਾਜ ਜੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਸਮ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ, ਸਿੱਖਿਆ, ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਨੂੰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪਿੱਛੇ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਪਰਤ ਸਕਦਾ।
7. **ਅਗਾਂਹ ਵਧੂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ (Progressive Process)** : ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਇੱਕ ਅਗਾਂਹ ਵਧੂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਛੁੱਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਵੀ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਬਾਕਸ - 2

ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਪਛੜੇਵੇਂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵਿਲੀਅਮ ਐਫ. ਆਗਬਰਨ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਅਸਮਾਨਤਾ ਵਾਲੀ ਰਫਤਾਰ ਕਰਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਦਲਦਾ ਜਦਕਿ ਅਭੌਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਅ ਬਹੁਤ ਹੌਲੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੌਲੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਨਾਲ ਦੂਸਰੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਦਬਾਅ ਅਤੇ ਤਣਾਅ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਬਹੁਤ ਹੌਲੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਜਦੋਂ ਜੰਨ ਸੰਖਿਆ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਉੱਜੜ ਕੇ ਨਵੀਂ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਜਾ ਕੇ ਵਸਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨਵੀਂ ਜਗ੍ਹਾ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਨਵੀਂ ਭਾਸ਼ਾ, ਨਵੇਂ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜ, ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਆਦਿ ਸਭ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਆਦਤਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਇਹ ਹੌਲੀ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਪਛੜੇਵਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਬਾਕਸ -2

ਡੀ.ਏ.ਰੋਸਟੋ ਅਤੇ ਆਰ.ਈ.ਵਾਰਡ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਮਾਪਦੰਡ ਦੱਸੇ ਹਨ :

- ਨਵੀਂ ਤਕਨੀਕ ਨੂੰ ਉਦਯੋਗ ਵਿੱਚ ਅਪਣਾਉਣਾ ਤਾਂ ਜੋ ਉਤਪਾਦ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।
- ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ।
- ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ।
- ਅਰਜਿਤ ਰੁੱਤਬੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਦੱਤ ਰੁਤਬੇ ਵੱਲ ਪਰਿਵਰਤਨ।
- ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਭੌਤਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਵਾਧਾ।
- ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ।
- ਦੂਜੇ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਮਿਲਣਾ।

ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ : (Process of Modernisation)

ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਨਵੀਂ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਸਮਾਜ ਅੱਗੇ ਵੱਧਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਜਟਿਲਤਾ ਵੱਧਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਗਠਨ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਵੈਬਰ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਨਿੱਜੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਅਨਿੱਜੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੁਰਖੀਮ ਦਾ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਯਾਂਤਰਿਕ ਏਕਤਾ ਤੋਂ ਸਜੀਵ ਏਕਤਾ ਵੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਉ ਆਇਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਵੱਲ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਜਿਹੜੀ ਅਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਉਸਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਹੋਇਆ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਆਪਣਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਨਿਯਮਤ ਹਲਾਤਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਵੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਤਕਨੀਕ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣਾ ਆਦਿ।

ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਚਾਰ ਅੰਤਰ-ਨਿਰਭਰ ਖੇਤਰ ਦੱਸੇ ਹਨ :-

- ਤਕਨੀਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ, ਪਰਿਵਰਤਨ ਸਾਧਾਰਨ ਤੋਂ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਗਿਆਨ ਵੱਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੱਥੀ ਕੰਮ ਤੋਂ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਕੰਮ ਵੱਲ ਹੈ।

ਬਾਕਸ -3
ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ
ਰੁਕਾਵਟਾਂ :

- ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸਾਮਰਾਜ ਘੱਟ ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ
- ਪੂੰਜੀ ਅਤੇ ਨਿਪੁੰਨ ਕਾਮਿਆਂ ਦੀ ਕਮੀ
- ਅਪਰਿਆਪਤ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚਾ

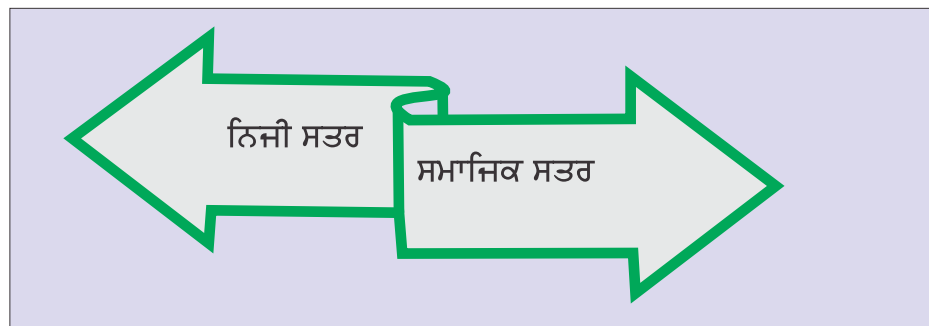
- ਖੇਤੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਤਪਾਦਨ ਵੱਲ ਵੱਧ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਗਦੀ ਫਸਲਾਂ ਦਾ ਵੱਧ ਮੁਨਾਫੇ ਲਈ ਉਤਪਾਦ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਖੇਤਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਲਈ ਕਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਰੱਖਣਾ।
- ਉਦਯੋਗਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹੱਥੀ ਕੰਮ ਤੋਂ ਮਸ਼ੀਨੀ ਕੰਮ ਵੱਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਪਹਿਲਾਂ ਬਲਦਾ ਨਾਲ ਹੱਲ ਨੂੰ ਜੋਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਟਰੈਕਟਰਾਂ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਹੈ।
- ਭੂ-ਸਥੱਲ ਉੱਪਰ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵੱਲ ਪਲਾਇਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਉਦਯੋਗਿਕ ਖੰਡਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕਰ ਲਈ ਹੈ।

ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਪੇਂਡੂ ਨਿਵਾਸ

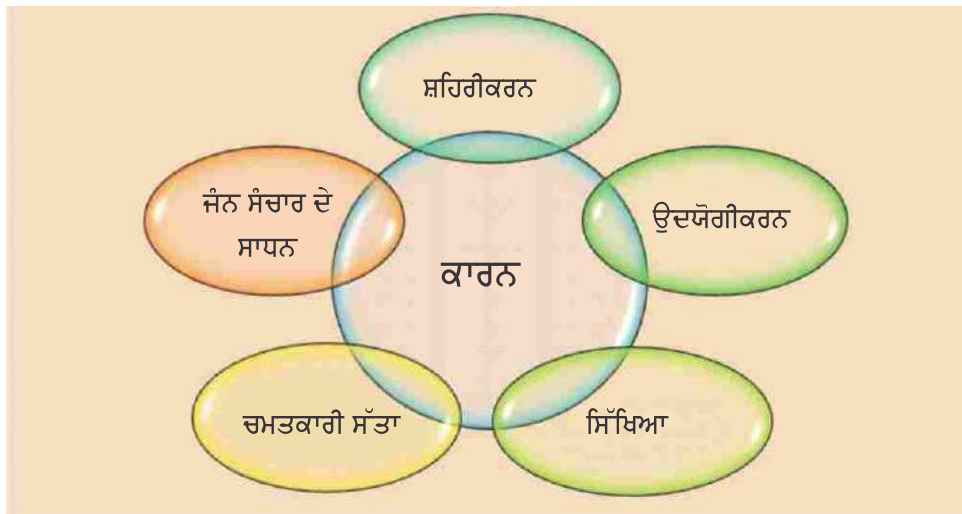

ਆਧੁਨਿਕ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਮਾਜ

ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ, ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰ, ਸੱਚੇ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਰੱਖਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਵੱਲ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਯੋਜਨਾਬੱਧ, ਸੰਗਠਿਤ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲ ਹੋਣ ਨੂੰ ਮਹੱਤਤਾ ਦੇਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਯੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਨੇ ਪਦਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਇਕਸਾਰਤਾ ਲਿਆਂਦੀ। ਹੁਣ ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵੱਲ, ਧਾਰਮਿਕ ਇੱਕਜੁਟਤਾ, ਤਰਕਪੂਰਨ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੂਰ-ਸੰਚਾਰ, ਸਹਿਣ ਸ਼ੀਲਤਾ, ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ, ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਵੀ (ਗਲੋਬਲ) ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ।

ਕਾਰਨ (Causes)

1. **ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ (Urbanisation)** : ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਹੁਤ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵੱਲ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਚੰਗੀ ਨੌਕਰੀ, ਸਿੱਖਿਆ ਸਹੂਲਤਾਂ, ਮਨੋਰੰਜਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਆਦਿ ਉੱਪਲੱਬਧ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਇੱਕ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ।
2. **ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ (Industrialisation)**: ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ਼ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਨਵੀਆਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਵੀਂ ਤਕਨੀਕ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਨਾਲ਼ ਹੱਥੀ ਕੰਮ ਤੋਂ ਮਸ਼ੀਨੀ ਕੰਮ ਵੱਲ ਬਦਲਾਉ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ਼ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਰਾਹ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ

ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ

ਜੰਨ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨ

3. **ਸਿੱਖਿਆ (Education)** : ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਕਨੀਕੀ ਖੋਜਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਸੋਧ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਕੇਤ ਹੈ।
4. **ਚਰਿਸਮਾਟਿਕ/ਕ੍ਰਿਸਮਾਟਿਕ ਨੇਤਾ (Charismatic Leadership)**: ਕ੍ਰਿਸਮਾਟਿਕ ਨੇਤਾ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੂਸਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸਮਾਟਿਕ ਨੇਤਾ ਵਿੱਚ ਦੂਸਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕੀਲਣ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਤਾਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੇਤਾ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਕੀਲ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਸੁਭਾਅ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਚਹੇਤਿਆਂ/ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਆਦਿ ਅਪਣਾਉਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਲਈ ਰਸਤਾ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹੈ।
5. **ਜਨ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨ (Mass Media)** : ਜਨ ਸੰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਅਖਬਾਰਾਂ, ਰਸਾਲੇ, ਕਿਤਾਬਾਂ, ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ, ਰੇਡੀਓ, ਫਿਲਮਾਂ, ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਨ ਸੰਚਾਰ ਨੇ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਹਾਰਾਂ ਅਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਹੈ। ਜਨ-ਸੰਚਾਰ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜ਼ਰੀਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਬਹੁਤ ਜਲਦੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਭਾਵ (Impact)

ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੀ ਹੋਂਦ ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀ ਪੱਛਮੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਾਸਨ ਸਮੇਂ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਅੱਡ- ਅੱਡ ਪੱਧਰਾਂ ਉੱਪਰ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਰੇ ਬਦਲਾਉ ਆਏ। ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਕੁਝ ਪੱਖਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਨੀਵੇਂ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਘੱਟ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪਰਿਵਾਰ, ਜਾਤੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਜਾਂ ਕੋਈ ਬਦਲਾਉ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਤੱਤ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ, ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ, ਨਵੀਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਵਿਵਸਥਾ, ਪੱਛਮੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਨਵੇਂ ਦੂਰ ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਵੀਆਂ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ ਹੈ।

ਗਤੀਵਿਧੀ -8.1

ਇੱਕ ਕਲਾਸ ਬਣਾਓ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ: (Meaning of Globalisation)

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਨਾਲ, ਨਵੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਮਿਲਨ ਲੱਗ ਪਈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਲੈਣ- ਦੇਣ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋਈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਕਈ ਤਰਫ਼ਾ ਅਤੇ ਬਹੁ- ਪਸਾਰੀ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਮਾਰਸ਼ਲ ਮੈਕਲੂਹਨ ਨੇ 'ਵਿਸ਼ਵੀ ਪਿੰਡ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰਾ ਵਿਸ਼ਵ ਇਸ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਰ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰ ਰਹੀ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਹੁਣ ਨਵੀਂ ਤਕਨੀਕ ਨਾਲ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਮਕਾਲੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਇੱਕਜੁਟਤਾ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬੰਨੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕੱਠੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨਾਲ਼ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿੱਚ ਆਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਜਨ-ਸੰਚਾਰ ਕਿਸੇ ਤਰੀਕੇ ਦੀ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਜਨ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਜਿਵੇਂ ਫੇਸਬੁੱਕ, ਯੂ-ਟਿਊਬ, ਟਵਿਟਰ ਆਦਿ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਹੋਰ ਨੇੜੇ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ।

ਬਾਕਸ-5

- ਜਪਾਨੀ ਲੋਕ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੂੰ ‘ਗੁਰੋਬਾਰੁਕਾ’ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।
- ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੂੰ ‘ਗਲੋਬਲ ਸਾਕੀ’ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਜੋ-ਸਮਾਨ, ਨੌਕਰੀਆਂ, ਪੂੰਜੀ, ਵਿਚਾਰ, ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸੀਮਾ ਪਾਰ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਏਕੀਕਰਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੰਨ ਲਵੋ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ਼ ਮੇਵੇ ਦੇ ਬਾਗ਼ ਹਨ ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਜਨ-ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣਾ ਸਮਾਨ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵੇਚ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਪਸਾਰਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹੈ।

ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (Definitions)

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ਼ ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਸਥਾਨਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਥਾਨਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਆਕਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

‘ਐਨਥਨੀ ਗਿੰਡਨਸ’

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ਼ ਅਸੀਂ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਜਾਂ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਬਾਰੇ ਜਾਗਰੂਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

‘ਗਬਰਟਸਨ’

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਵਪਾਰ ਉੱਪਰ ਲੱਗੇ ਪਾਬੰਦ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਨੇੜੇ ਅਤੇ ਇੱਕਜੁੱਟ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

‘ਜੇ. ਸਟਿਗਲਿਟਜ਼’

ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਗਠਨ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ ਸਮੂਹ ਅਨੁਸਾਰ, “ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੇ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਸਮਾਜਾਂ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਰਹੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਜੁੱਟ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਵ ਮਾਨੇਟਰੀ ਫੰਡ ਅਨੁਸਾਰ, “ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਅੰਤਰ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਧ ਰਹੀ ਸੀਮਾਵਰਤੀ ਲੈਣ ਦੇਣ, ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੂੰਜੀ ਪ੍ਰਸਾਰ, ਤਕਨੀਕ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਨਾਲ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਸਾਰ ਹੈ।”

ਆਰਥਿਕ ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸਤਮਕ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਆਰਥਿਕ ਏਕੀਕਰਨ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਬਹੁਮੁਖੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਗਠਨ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅੰਤਰ ਨਿਰਭਰ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ।”

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਪੱਖ ਹਨ : (Globalisation entails three aspects):

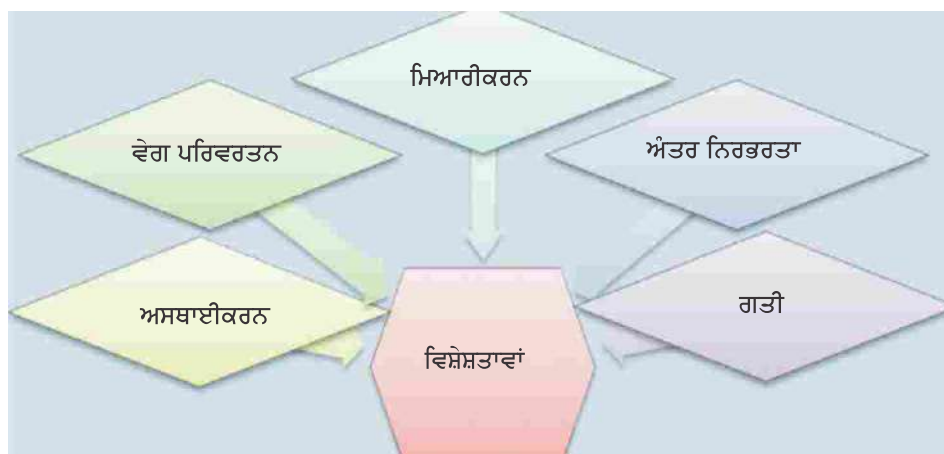
- ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਸਾਕਾਰਤਮਿਕ ਪੱਖ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਫਾਇਦਿਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।
- ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਨਿਰਪੱਖ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਇੱਕ ਅਮਿੱਟ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ।
- ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਨਾਕਾਰਾਤਮਕ ਪੱਖ ਅਨੁਸਾਰ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਆਮਦਨੀ ਵਿੱਚ ਅਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਫੈਲਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਲਈ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ : (Thus, globalisation means):

- ਵਪਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਾਨੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਫੈਲਾਅ ਨਾਲ ਨਿਵੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- ਤਕਨੀਕ ਦਾ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਾਰ।
- ਕੰਮ ਕਾਜੀ ਕਾਮਿਆਂ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ।

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Characteristics)

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ :-

1. **ਅਸਥਾਈਕਰਨ (De-localisation)** : ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨਾਲ ਦੂਰੀਆਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਘੱਟ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ, ਤਕਨੀਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨਾਲ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪੱਖ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਪੂੰਜੀ ਨਿਵੇਸ਼, ਮਜ਼ਦੂਰ, ਫੈਸ਼ਨ, ਕਿਤਾਬਾਂ ਆਦਿ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਨਾਲ ਫੈਲਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਹਨ।
2. **ਵੇਗ-ਪਰਿਵਰਤਨ (Acceleration)**: ਰਫ਼ਤਾਰ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਦੂਰ ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਹੁਣ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਵਿਭਿੰਨ ਦੂਰ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੈੱਲ ਫੋਨ, ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਸਰਵਰ ਅਤੇ ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ, ਸੈਟਲਾਈਟਸ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹੈ।
3. **ਮਿਆਰੀਕਰਨ (Standardisation)**: ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਿਆਰੀਕਰਨ ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਅਤੇ ਵੰਡ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲੇ ਅਤੇ ਖਰੀਦੋ-ਫਰੋਕਤ ਦੇ ਸਥਾਨ।
4. **ਅੰਤਰ-ਨਿਰਭਰਤਾ (Intorconnectedness)**: ਨਵੇਂ ਜਨ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਨੈੱਟਵਰਕ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਲੋਕ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਦੇਸ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਹਰ ਸਾਲ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵੱਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

5. ਗਤੀ (Movement:)

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਵਧਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਵਾਸ, ਵਪਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਯਾਤਰਾ, ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨਫਰੰਸ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦਾ ਫੈਲਾਅ ਵਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਬਾਕਸ-4

ਗਿਡਿੰਨਸ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੱਸੀਆਂ ਹਨ :-

- ਪੂੰਜੀਵਾਦ
- ਅੰਤਰ-ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ
- ਸੈਨਿਕ-ਵਾਦ
- ਉਦਯੋਗਵਾਦ

ਹਰੇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕਤਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਇਕਾਕੀ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਉੱਤਰਦਾਈ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ : Process of Globalisation

1980 ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। 1990 ਵਿੱਚ ਲਾਇਸੈਂਸ, ਕੋਟਾ, ਪਰਮਿਟ, ਰਾਜ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਐਲ. ਪੀ. ਜੀ. ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਐਲ. ਪੀ. ਜੀ. ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ।

- **ਆਜ਼ਾਦੀ (Liberalisation) (L):** ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਦਾ ਪੁਨਰ ਨਿਰਧਾਰਨ।
- **ਨਿੱਜੀਕਰਨ (Privatisation) (P):** ਸਰਕਾਰੀ ਅਦਾਰੇ ਤੋਂ ਨਿੱਜੀ ਅਦਾਰੇ ਵੱਲ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਤਬਾਦਲਾ।
- **ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ (Globalisation) (G):** ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਪੂੰਜੀ ਨਿਵੇਸ਼, ਤਕਨੀਕ, ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਅਤੇ ਵਪਾਰਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਘੱਟਦਾ ਫਾਸਲਾ।

ਐਲ. ਪੀ. ਜੀ. ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰੀ ਅਦਾਰੇ ਤੋਂ ਨਿੱਜੀ ਅਦਾਰੇ ਵੱਲ ਸੰਪੂਰਨ ਜਾਂ ਅੱਧ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸੌਂਪਣਾ। ਦੂਸਰੀ ਕਿਸਮ ਨੂੰ ਅਪਨਿਵੇਸ਼ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ, ਐਲ. ਪੀ. ਜੀ. ਦੀ ਆਮਦ ਦੇ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲੇ ਅਤੇ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਅਸੀਂ ਉਸ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਉੱਪਰ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਅਸਰ ਹੈ।

ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ।

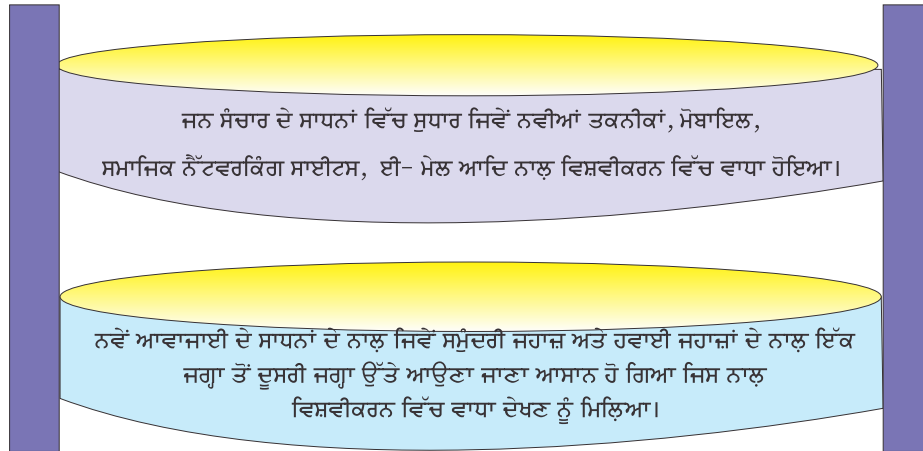
1. **ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ (Ecological Globalisation):** ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਔਜੋਨ ਪਰਤ ਅਤੇ ਗਲੋਬਲ ਵਾਰਮਿੰਗ ਦੇ ਤਹਿਤ ਸਾਡਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਜਾਂ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਵਿਨਾਸ਼ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਮੁਦਿਆਂ ਦਾ ਹੱਲ ਚਿੰਤਾਜਨਕ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕਈ ਸਮਝੌਤੇ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਵਾਤਾਵਰਨ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਉੱਤੇ ਚਰਚਾ ਅਤੇ ਔਜੋਨ ਪਰਤ ਦੇ ਅਸਰ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਲਈ 'ਮੋਂਟਰੀਅਲ ਪ੍ਰੋਟੋਕਾਲ' ਸਮਝੌਤਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਰਹੀ ਕਾਰਬਨ ਡਾਇਆਕਸਾਈਡ ਗੈਸ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ 'ਤੇ 'ਕਿਓਟੋ ਪ੍ਰੋਟੋਕਾਲ' ਸਮਝੌਤੇ ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਹੋਏ।

2. **ਆਰਥਿਕ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ (Economic Globalisation):** ਆਰਥਿਕ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਵੱਧਦੀ ਅੰਤਰ ਨਿਰਭਰਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਸਮਾਨ, ਨੌਕਰੀ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸਦੀ ਅੰਤਰ ਨਿਰਭਰਤਾ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਉ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਅਸਰ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਉੱਪਰ ਵੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, 2009 ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੀ ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਆਈ, ਉਸਦਾ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਅਸਰ, ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ।
3. **ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ (Technological Globalisation):** ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵੱਧ ਰਹੀ ਤਕਨੀਕ ਅਤੇ ਦੂਰ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਕੋਨੇ-ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਸੰਪਰਕ ਬਣਿਆਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਆਵਾਜਾਈ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਭੂਗੋਲਿਕ ਦੂਰੀ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲਿਆਉਣਾ ਹੈ, ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਮੋਬਾਇਲ, ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਆਦਿ।
4. **ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ (Cultural Globalisation):** ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ। ਇਹ ਪ੍ਰਸਾਰ ਇੰਟਰਨੈੱਟ, ਜਨ ਸੰਚਾਰ, ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਣ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਰੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ।

5. **ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ (Political Globalisation):** ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਾਰ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ। ਵਿਭਿੰਨ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਇਕਰਾਰਨਾਮਾ ਅਤੇ ਸਮਝੌਤਿਆਂ ਉੱਤੇ ਮੋਹਰ ਲਗਾਈ ਗਈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਖਾਸ ਤਰੀਕੇ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਕਈ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਗਠਨ ਜਿਵੇਂ ਯੂਰਪੀਅਨ ਸੰਘ ਵੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਨ : (Causes of Globalisation)

ਪ੍ਰਭਾਵ (Impact)

1. **ਵਪਾਰ ਉਦਾਰੀਕਰਨ (Trade liberalisation)** : ਵਿਸ਼ਵ ਵਪਾਰ ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਧਿਆ ਹੈ। 1980 ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿੱਚ ਵਪਾਰ ਉਦਾਰੀਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋ ਗਈ ਪਰ ਵਪਾਰ ਉਦਾਰੀਕਰਨ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕਸਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਵੀਂ ਤਕਨੀਕ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮੌਜੂਦਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਉੱਤੇ ਅਸਰ ਪਿਆ। ਹੁਣ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਥਾਂਵਾਂ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਫ਼ਾਸਲੇ ਘੱਟ ਗਏ ਹਨ।
2. **ਬਾਹਰੀ ਵਪਾਰ ਨਿਵੇਸ਼ (Foreign Direct Investment) (FDI)** : ਇਸਨੇ 1980 ਵਿੱਚ

ਰਫਤਾਰ ਫੜੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਐਫ. ਡੀ. ਆਈ. ਵਿੱਚ ਉਦਾਰੀਕਰਨ ਨੂੰ ਵੀ ਅਪਣਾਇਆ। ਐਫ. ਡੀ. ਆਈ. ਪੂੰਜੀ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਨਿਵੇਸ਼ ਦਾ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਅੰਗ ਬਣ ਗਈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਘਰੇਲੂ ਨਿਵੇਸ਼, ਉਤਪਾਦਨ ਪੱਧਰ ਅਤੇ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਐਫ. ਡੀ. ਆਈ. ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ।

3. **ਤਕਨੀਕ (Technology)** : ਤਕਨੀਕੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ, ਸਿਖਲਾਈ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਉੱਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਦੇ ਵਧਣ ਨਾਲ, ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਫੋਨ ਸੁਵਿਧਾ ਦੀ ਸਸਤੀ ਦਰ ਦੇਣ ਨਾਲ ਅਤੇ ਬਿਜਲੀ ਕਾਨਫਰੈਂਸਿੰਗ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਬਿਜਲੀ ਤਾਪਕ (ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਨਿਕ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ) ਅਦਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ।

4. **ਪੂੰਜੀ ਬਜ਼ਾਰ (Financial System)**: ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਪੂੰਜੀ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ ਹੈ। ਬੈਂਕਾਂ, ਫੰਡਾਂ ਅਤੇ ਰੇਟਿੰਗ ਏਜੰਸੀ ਦੇ ਵਾਧੇ ਨੇ ਪੂੰਜੀ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਵਾਧਾ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।
5. **ਵਿਸ਼ਵੀ ਉਤਪਾਦ (Global production)** : ਵਿਸ਼ਵੀ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਨਾਲ ਕਈ ਬਹੁਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕੰਪਨੀਆਂ (ਮਲਟੀ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕੰਪਨੀਆਂ) ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਸਪਲਾਈ ਵਿੱਚ ਤਾਲਮੇਲ ਵਧਿਆ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ, ਤਕਨੀਕੀ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਵਾਧੇ ਨਾਲ ਵੀ ਨੌਕਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਾਫਟਵੇਅਰ ਵਿਕਾਸ, ਪੂੰਜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨੌਕਰੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਲ ਸੈਂਟਰਸ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਬਣਾਇਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਹੈ।

6. **ਵਪਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ (Trading System)** : ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ, ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਆ ਰਹੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਇਸਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਸਵਰੂਪ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਆਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ।

ਗਤੀਵਿਧੀ-8.2

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਨਾਕਾਰਾਤਮਿਕ ਅਤੇ ਸਾਕਾਰਾਤਮਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਸਹਿਪਾਠੀਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕਰੋ।

ਸਾਰ (Conclusion)

ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਆਤਮਨਿਰਭਰ ਵਿਕਾਸ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਬਾਹਰੀ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਆਪਸੀ ਆਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ (Glossary)

ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ (Secularisation)	: ਇਹ ਉਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੇ ਆਦਰਸ਼, ਸਿੱਖਿਆ ਆਦਿ ਧਰਮ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
ਕ੍ਰਿਸਮਾਮਈ ਨੇਤਾ (Charismatic leader)	: ਕ੍ਰਿਸਮਈ ਨੇਤਾ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੂਸਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
ਅਪਨਿਵੇਸ਼	: ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਅਤੇ ਖੇਤਰ ਦਾ ਨਿੱਜੀਕਰਨ।
ਬਾਹਰੀ ਕੰਮ (Privatisation)	: ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਕੰਪਨੀਆਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਦੇਣਾ।
ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਪਛੜੇਵਾਂ (Cultural lag)	: ਇਹ ਇੱਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ ਕਿ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨਵੀਆਂ ਤਕਨੀਕੀ ਖੋਜਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵਕਤ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਪਛੜੇਵਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੇ ਟਕਰਾਉ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।
ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ (Globalisation)	: ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਹ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।
ਉਦਾਰੀਕਰਨ (Liberalisation)	: ਬਾਜ਼ਾਰ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਨਵੀਨੀਕਰਨ।
ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ (Modernisation)	: ਆਧੁਨਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਅਤੇ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣਾ।
ਨਿੱਜੀਕਰਨ (Privitisation)	: ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਸਰਵਜਨਿਕ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਨਿੱਜੀ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਹਸਤਾਂਤਰਿਤ ਕਰਨਾ।
ਬਾਹਰੀ ਸ੍ਰੋਤ (Outsourcing)	: ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੰਪਨੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਦੇਣਾ।

I. ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

A. ਬਹੁਭਾਗੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

- ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀਆਂ ਸੰਰਚਨਾਤਮਿਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ :
 (ੳ) ਸਿਰਫ਼ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ (ਅ) ਸਿਰਫ਼ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ
 (ੲ) ਦੋਨੋਂ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ (ਸ) ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ।
- ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਿੱਜੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ ਨਿੱਜੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵੱਲ ਵੱਧਦੀ ਹੈ :
 (ੳ) ਦੁਰਖੀਮ (ਅ) ਵੈਬਰ
 (ੲ) ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ (ਸ) ਕੋਈ ਨਹੀਂ
- ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਯਾਂਤਰਿਕ ਏਕਤਾ ਤੋਂ ਸਜੀਵ ਏਕਤਾ ਵੱਲ ਵੱਧਦੀ ਹੈ :
 (ੳ) ਦੁਰਖੀਮ (ਅ) ਵੈਬਰ
 (ੲ) ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ (ਸ) ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ
- ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਨਿਰਭਰਤਾ ਦਾ ਵੱਧਣਾ ਅਤੇ ਸੀਮਾ ਪਾਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਲੈਣ ਦੇਣ ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨਿਵੇਸ਼ ਦਾ ਨਿਵੇਸ਼ :
 (ੳ) ਪੱਛਮੀਕਰਨ (ਅ) ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਕਰਨ
 (ੲ) ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ (ਸ) ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ
- ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ :
 (ੳ) ਵਪਾਰ ਦੀ ਬੰਦਸ਼ ਵਿੱਚ ਘਾਟ (ਅ) ਤਕਨੀਕ ਦਾ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ਼ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ
 (ੲ) ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ

B. ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ :

- ਕ੍ਰਿਸਮਈ ਨੇਤਾ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਸਖਸੀਅਤ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦੀ _____ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।
- ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ _____ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।
- ਐਲ ਪੀ ਜੀ ਉਦਾਗੀਕਰਨ, _____ ਅਤੇ _____ ਹੈ।
- ਸਰਕਾਰੀ ਅਦਾਰੇ ਤੋਂ ਨਿੱਜੀ ਅਦਾਰੇ ਵੱਲ ਨਿਯੰਤਰਨ ਦੇ ਤਬਾਦਲੇ ਨੂੰ _____ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।
- _____ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਅੰਤਰ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

C. ਸਹੀ ਜਾਂ ਗਲਤ 'ਤੇ (✓) ਜਾਂ (X) ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਗਾਉ

1. ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਇੱਕ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ☐
2. ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੀਤੀ ਦੀ ਛੋਟੇ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਦਾ ਘੱਟ ਹੋਣ ਨਾਲ਼ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ, ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਜਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ☐
3. ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਇੱਕ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ਼ ਇੱਕ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਣ ਨਾਲ਼ ਦੂਜੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ☐
4. ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ☐
5. ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅੰਤਰ ਨਿਰਭਰਤਾ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ☐

D. ਸਹੀ ਮਿਲਾਨ ਕਰੋ:-

ਕਾਲਮ (ੳ)

ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ

ਦੁਰਖੀਮ

ਵੈਬਰ

ਮਾਰਸ਼ਲ

ਕਾਲਮ (ਅ)

ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪਰਿਵਰਤਨ

ਇੱਕਜੁਟਤਾ

ਵਿਸ਼ਵ ਗ੍ਰਾਮ

ਤਕਨੀਕੀ ਪਰਿਵਰਤਨ

ਅੰਤਰ-ਨਿਰਭਰਤਾ

II. ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲ਼ੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ:

1. ਵਿਸ਼ਵੀ ਪਿੰਡ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕਿਸ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ?
2. ਯਾਂਤਰਿਕ ਅਤੇ ਸਜੀਵੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕਿਸ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ?
3. ਉਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਨਾਂ ਦੱਸੋ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਾਲਕੀ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਨ ਸਰਕਾਰੀ ਅਦਾਰੇ ਤੋਂ ਨਿੱਜੀ ਅਦਾਰੇ ਵੱਲ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
4. ਉਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਨਾਂ ਦੱਸੋ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਨਾਲ਼ ਦੂਸਰਿਆਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ।
5. ਉਸ ਨੇਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਦੱਸੋ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੀ ਅਦਭੁੱਤ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਨਾਲ਼ ਦੂਸਰਿਆਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ।
6. ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੇ ਪੜਾਅ ਦੇ ਚਾਰ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੱਸੋ।
7. ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੇ ਪੜਾਅ ਦੇ ਤਿੰਨ ਕਾਰਨ ਦੱਸੋ।
8. ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕਿਸੇ ਦੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ।
9. ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕਿਸੇ ਦੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ।
10. ਕ੍ਰਿਸਮਈ ਨੇਤਾ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ।
11. ਐਲ. ਪੀ. ਜੀ. ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ?

III. ਛੋਟੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :-

1. ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?
2. ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਦੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਉਲੇਖ ਕਰੋ।
3. ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੇ ਦੋ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਉਲੇਖ ਕਰੋ।
4. ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?
5. ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?
6. ਉਦਾਰੀਕਰਨ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?

IV. ਵੱਡੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :-

1. ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਦੱਸੋ।
2. ਯਾਂਤਰਿਕ ਅਤੇ ਸਜੀਵੀ ਏਕਤਾ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਦੱਸੋ।
3. ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਕੀ ਹੈ? ਇਸਦੇ ਦੋ ਪੱਧਰਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
4. ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਕੀ ਹੈ? ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਦੱਸੋ।
5. ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਦੇ ਕੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰੋ।

V. ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :-

1. ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ? ਇਸ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਸਤਾਰਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
2. ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਉੱਪਰ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
3. ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰਪੂਰਵਕ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
4. ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਵਿਸਤਾਰਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
5. ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਉੱਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰੋ।
6. ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
7. ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਵਿਸਤਾਰਪੂਰਵਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
8. ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਉੱਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਸਕਾਰਾਤਮਿਕ ਅਤੇ ਨਕਾਰਾਤਮਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸਹਿਪਾਠੀਆਂ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ

9
ਪਾਠ

ਮੁੱਖ ਅੰਸ਼ :

- 9.1 ਅਰਥ
- 9.2 ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ
- 9.3 ਕਿਸਮਾਂ
- 9.4 ਪੜਾਅ
- 9.5 ਜਾਤੀ ਅਧਾਰਿਤ ਅੰਦੋਲਨ
- 9.6 ਵਰਗ ਅਧਾਰਿਤ ਅੰਦੋਲਨ
- 9.7 ਨਾਰੀ ਅੰਦੋਲਨ
- 9.8 ਵਾਤਾਵਰਨ ਅੰਦੋਲਨ

ਭੂਮਿਕਾ : (Introduction)

ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗ਼ੈਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਾਲਤਾਂ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਚੱਲੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਨਵੀਂ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਕੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਜਿੱਠਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਅਰਥ : (Meaning of Social Movement)

ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਆਪਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਗਠਜੋੜ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਸਮੂਹਿਕ ਚੇਤਨਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਮਕਸਦ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਂ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਨ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਮੂਹ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਲੜੀਬੱਧ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਇੱਕ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਇੱਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਇੱਕ ਨੇਤਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਕਾਰਜ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਅਰਥਾਤ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਅਤੇ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਅਤੇ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਸਵੈਇੱਛਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (Definitions)

ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਜਾਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਇੱਕ ਸਮੂਹਿਕ ਯਤਨ ਹੈ।

- ਪੀ. ਬੀ. ਹਾਰਟਨ ਐਂਡ ਸੀ. ਐਲ. ਹੰਟ.

ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਸੰਗਠਿਤ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਯਤਨ ਹੈ।

- ਨੀਲ ਜੇ. ਸਮੇਲਸਰ

ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸਮੂਹਿਕ ਯਤਨ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਿਤ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

- ਰੂਡੋਲਫ਼ ਹਰਬਰ ਲੇ

ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬਾਅਦ 15 ਅਗਸਤ 1947 ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਇਆ। ਅਸੀਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇੱਜ਼ਤਦਾਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਂ ਸਕੀਏ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ (ਭਾਰਤ) ਆਪਣੇ ਹੀ ਸੋਮਿਆਂ ਨੂੰ ਵਰਤਣ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਆਵਾਜ਼ ਚੁੱਕਣ ਦਾ ਵੀ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਸੀਂ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਪਮਾਨਜਨਕ ਹਾਲਤਾਂ/ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਚੇਤਨਾ ਆਈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਭ ਇੱਕ ਜੁੱਟ ਹੋ ਗਏ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੰਗਠਿਤ ਯਤਨ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਰਾਜ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਲਕਿ ਇਹ ਇੱਕ ਸਾਂਝੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?

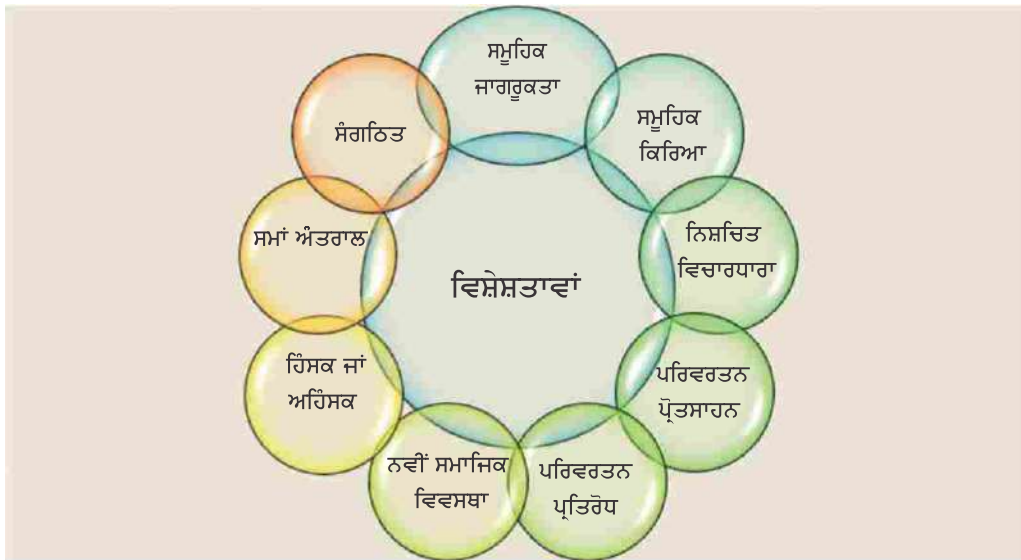
ਜਰਮਨ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀ ਲੋਰੈਂਜ਼ ਵਾਨ ਸਟੇਨ ਨੇ ਆਪਣੀ “ਕਿਤਾਬ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦ ਫਰੈਂਚ ਸੋਸ਼ਲ ਮੂਵਮੈਂਟ ਫਾਰਮ 1789 ਟੂ ਦ ਪਰੈਸੈਂਟ” ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਸ਼ਬਦ 1850 ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀ ਅੰਦੋਲਨ ਫਰਾਂਸਿਸੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਸੀ।

ਬਾਕਸ-1

ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਦੇ ਯੁੱਧਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਉੱਥਲ ਪੁੱਥਲ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰੂਸ ਨੇ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ 1905 ਅਤੇ 1917 ਦੀ ਰੂਸੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਦੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਰੂਸੀ ਰਾਜ ਦਾ ਪਤਨ ਹੋ ਗਿਆ। 1945 ਵਿੱਚ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਦੌਰਾਨ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਏ। ਜਿਸ ਦੌਰਾਨ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ, ਪਰਮਾਣੂ ਵਿਰੋਧੀ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇਖੇ ਗਏ।

ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ : (Features of Social Movements)

ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀਆਂ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ :-

1. ਸਮੂਹਿਕ ਚੇਤਨਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
2. ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਸਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਲਈ ਅਪਣਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
3. ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਮੂਹਿਕ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
4. ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਇੱਕ ਸੰਗਠਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਸਮੀ ਜਾਂ ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
5. ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਜ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਫੈਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।
6. ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਆਰੰਭ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਂ ਆਸ਼ਿਕ ਰੂਪ 'ਚ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਅੰਦੋਲਨ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਪੁਰਾਣੀ ਸਥਿਤੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।
7. ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਹਿੰਸਕ ਜਾਂ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਰੂਪ ਵੀ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।
8. ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਵੀ ਚੱਲ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
9. ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜਿਕ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਇੱਕ ਸਮੂਹਿਕ ਕਾਰਜ ਹੈ, ਜੋ ਅਪਣੇਪਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਇੱਕ ਤਰਤੀਬ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਇਸਦੇ ਹਰ ਮੈਂਬਰ ਵੱਲੋਂ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਰਾਜ ਜਾਂ ਦੇਸ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਮੂਹਿਕ ਅਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਯਤਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹਿੰਸਕ ਜਾਂ ਅਹਿੰਸਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ: (Types of Social Movements)

1. **ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ (Reform Movements) :** ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ ਉਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੈਸ ਜਾਂ ਚਰਚ ਵਰਗੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਧਰਮ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨ ਜਿਵੇਂ ਬ੍ਰਹਮੋ ਸਮਾਜ ਅੰਦੋਲਨ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਬੁਰੀਆਂ ਰੀਤਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ, ਬਾਲ-ਵਿਆਹ, ਅੰਤਰ ਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ।

ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ

ਬਾਲ ਵਿਆਹ

2. **ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਅੰਦੋਲਨ (Revolutionary Movements)** : ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਅੰਦੋਲਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਮੁੜ ਤੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਅਤੇ ਰੂਸੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਉੱਥੋਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਬਦਲਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ

ਰੂਸੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ

3. **ਪੁਨਰ ਉੱਥਾਨਵਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ (Revivalist Movements)**: ਪੁਨਰ ਉੱਥਾਨਵਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿ ਕ੍ਰਿਆਵਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਦੋਲਨ ਵੀ ਮੌਜੂਦਾ ਹਾਲਾਤ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆਵਾਦੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪਰਿਵਰਤਨ ਇਤਰਾਜ਼ ਯੋਗ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅੰਦੋਲਨ ਪੁਰਾਤਨ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਚਲਾਏ ਗਏ ਖਾਦੀ ਅਤੇ ਗ੍ਰਾਮ ਉਦਯੋਗ ਅੰਦੋਲਨ ਨੇ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ 18ਵੀਂ ਅਤੇ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਇਸਾਈ ਮਤ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦੀ ਰੂਚੀ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ। ਜਿਸਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਜਨ ਰੁਪਾਂਤਰਨ ਵਿੱਚ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਫੈਲਿਆ।

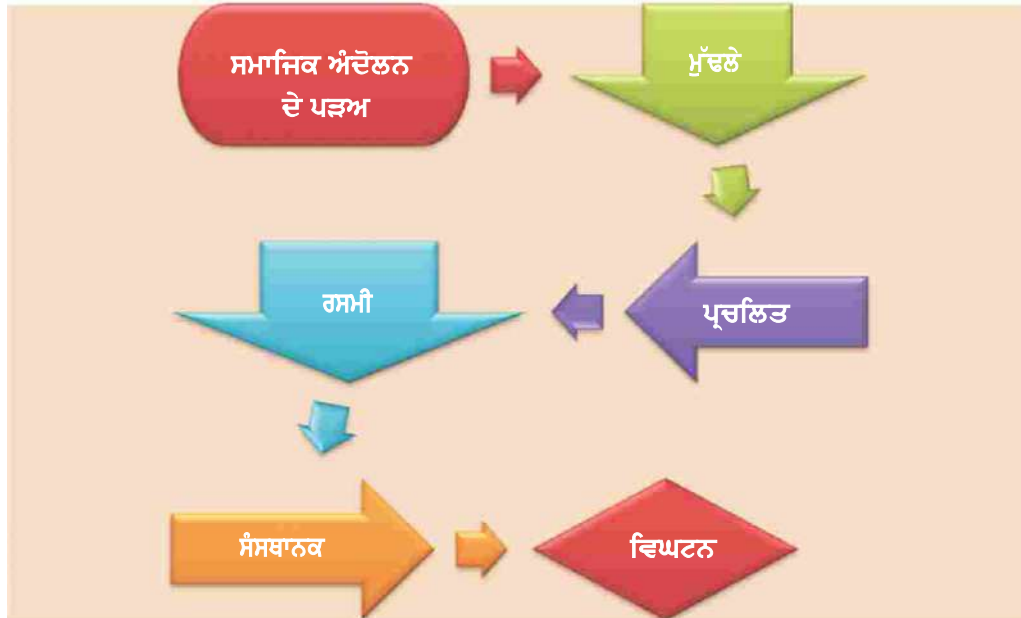
ਚਰਖਾ ਕੱਤਦੇ ਹੋਏ ਗਾਂਧੀ ਜੀ

ਪੁਨਰ ਉੱਥਾਨਵਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ

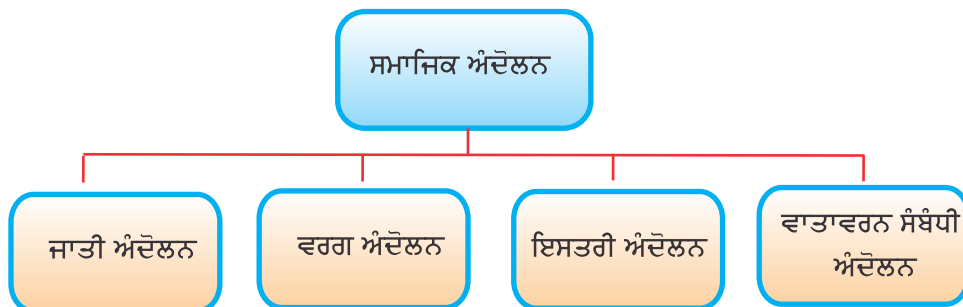
ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਪੜਾਅ : (Stages of Social Movements)

ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਪੰਜ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੋ ਕੇ ਗੁਜ਼ਰਦੇ ਹਨ : ਮੁੱਢਲਾ, ਪ੍ਰਚਲਿਤ, ਰਸਮੀ, ਸੰਸਥਾਨਿਕ ਅਤੇ ਵਿਘਟਨ।

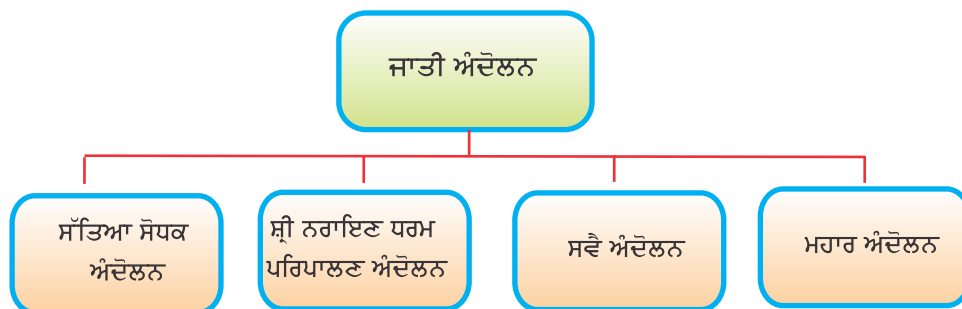
1. ਮੁੱਢਲੇ ਪੜਾਅ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕ ਮੌਜੂਦਾ ਵਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋਣ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਅੰਦੋਲਨ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦਾ।
2. ਦੂਜਾ ਪੜਾਅ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਪੜਾਅ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸਮੂਹਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਮੂਹ ਦੇ ਨੇਤਾ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਵਾਇਦੇ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰ ਦੇਣਗੇ।
3. ਤੀਜਾ ਪੜਾਅ ਰਸਮੀ ਪੜਾਅ ਹੈ। ਸੰਗਠਨ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਜਨ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਇਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਵੀਕਾਰ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਸਮੂਹਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਆਰੰਭ ਦਾ ਰਸਮੀ ਪੜਾਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
4. ਰਸਮੀ ਪੜਾਅ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਸਥਾਗਤ ਪੜਾਅ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅੰਦੋਲਨ ਪੁਨਰ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵੱਲੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
5. ਪੰਜਵਾਂ ਪੜਾਅ ਵਿਘਟਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਾਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਦੇ ਕਦੇ ਅਸਫਲ ਹੋ ਕੇ ਭੰਗ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦਾ ਉਪਰੋਕਤ ਪੰਜ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵੀ

ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

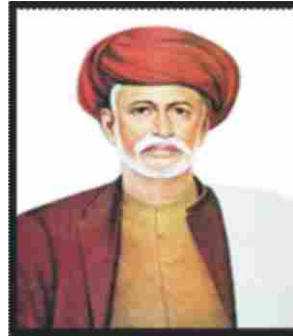
ਜਾਤੀ ਅਧਾਰਿਤ ਅੰਦੋਲਨ : (Caste Based Movement)

ਜਾਤ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਅੰਦੋਲਨ ਦਲਿਤ ਅਤੇ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ/ਵਰਗ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅੰਦੋਲਨ ਸਿਰਫ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ, ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਚੱਲ ਰਹੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਆਰੰਭ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਦਲਿਤ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ ਵਰਗ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਿਮਨ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਉੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਦਲਿਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਛੜੇ ਵਰਗਾਂ ਅਤੇ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ।

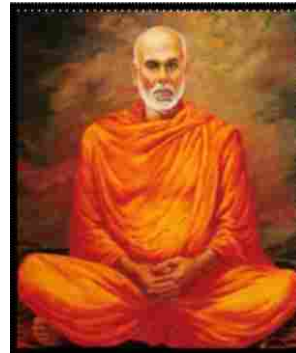
ਸੱਤਿਆਸ਼ੋਧਕ ਅੰਦੋਲਨ: (Satyashodhak movement):

ਸੱਤਿਆਸ਼ੋਧਕ ਅੰਦੋਲਨ ਗ਼ੈਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅੰਦੋਲਨ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਦੋਲਨ ਸੱਤਿਆਸ਼ੋਧਕ ਸਮਾਜ ਨੇ ਚਲਾਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ 1873 ਈ. ਵਿੱਚ ਜੋਤੀ ਰਾਉ ਫੂਲੇ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਜੋਤੀਰਾਉ ਫੂਲੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ 'ਫੂਲ ਮਾਲੀ' ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਮੈਂਬਰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮਾਲੀ, ਫੂਲਾਂ ਦੀ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਸ਼ਬਜੀਆਂ ਅਤੇ ਫਲ ਉਗਾਉਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਫੂਲੇ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਮਰਾਠੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਅਤੇ ਪਛੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸੱਤਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਨਵੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪੱਕਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸੀ ਇਸ ਨੂੰ ਛੋਟੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਲੋੜ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ।

ਸ੍ਰੀ ਨਾਰਾਇਣ ਧਰਮ ਪਰਿਪਾਲਣਾ ਅੰਦੋਲਨ : (Sri Narayana Dharma Paripalana (SNDP) movement):

1895 ਵਿੱਚ ਐਸ. ਐਨ. ਡੀ. ਪੀ. ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਕੇਰਲਾ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਨਾਰਾਇਣ ਗੁਰੂ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਸ੍ਰੀ ਨਾਰਾਇਣ ਗੁਰੂ 'ਏਜਾਵਾ' ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਏਜਾਵਾ ਜਾਤੀ, ਸ਼ੁੱਧ ਜਾਤੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਅਛੂਤ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਏਜਾਵਾ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦਾ ਬਲਿਦਾਨ ਦੇਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਸਨ: ਪਹਿਲਾ, ਏਜਾਵਾ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣਾ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨਾ। ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਦੂਜਾ ਉਦੇਸ਼ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਨਵੇਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣਾ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹਰ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵਿਆਹ, ਮੌਤ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੂਜਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਨ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ "ਇੱਕ ਧਰਮ ਅਤੇ ਇੱਕ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ" ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਦਿੱਤਾ।

ਸਵੈਮਾਣ ਅੰਦੋਲਨ : (Self Respect Movement): 1925 ਵਿੱਚ ਪੈਰਿਆਰ. ਈ. ਵੀ. ਰਾਮਾ ਸੁਆਮੀ ਨੇ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਵਿੱਚ ਸਵੈਮਾਣ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਪਿਛੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਹੱਕ ਦਿਵਾਉਣ ਤੋਂ ਸੀ। ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਇਹ ਮੁੱਖ ਮਕਸਦ ਸੀ ਕਿ ਪਛੜੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰ ਸਵੈਮਾਣ ਨੂੰ ਜਗਾਇਆ ਜਾਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪਛੜੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਬਹੁਤ ਨੀਵਾਂ ਸੀ। ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਸਵੈਮਾਣ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸੀ। ਪੈਰਿਆਰ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਸਦਕਾ ਹੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰੀਤਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਲੜਿਆ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਧਰਮ ਅਤੇ ਕਰਮ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਸਨ ਤੋਂ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦਵਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਪੈਰਿਆਰ ਨੇ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯਤਨ ਕੀਤੇ।

